

АБДУРАШИД АБДУҒАФУРОВ

МУҚИМИЙ САТИРАСИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

Т О Ш К Е Н Т—1976

Сатира ва юмор Муқимий адабий меросининг муҳим қисмини ташкил этади. Шоир ижодининг демократик моҳияти, чуқур ҳаётийлиги ва актуаллик характери аввало шу тур асарларда тўла ва ёрқин намоён бўлган. Тақдим этилаётган ушбу рисоланинг махсус бобчаларида демократ шоир сатира ва юморининг энг етук намуналари ғоявий-бадий таҳлил этилган.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Муҳаммад Аминхўжа Муқимий (1850—1903) кўп асрлик адабиётимиз тарихидан устоз лирик шоир, забардаст сатирик сифатида мустаҳкам ўрин олган. Унинг баракали ижоди XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиётининг демократик характер эгаллашида хал қилувчи омиллардан бири бўлди.

Муқимийнинг ҳаётий лирикаси, энг яхши сатирик ва юмористик асарлари, машҳур «Саёхатномалар»и шу давр адабиётимизининг етакчи ғоявий-эстетик йўналишини белгиловчи, унинг бош мазмунини ташкил этувчи етук адабий-бадий обидалар даражасига кўтарилган. Муқимийнинг ижоди чин маънода халқчилдир — у эзилган меҳнаткаш омма, хонавайрон қишлоқ деҳқонларининг содик вакили, оддий инсон ҳис-туйғуларининг асл кўйчиси бўлиб майдонга чиқди: шоир шў халқчиллик позициясидан уларнинг аламли қоронғу ҳаётини, дарду ташвишини, орзу-интиллари, реалистик бўёқларда юксак бадийлик билан ифодалади, ёрқин турмуш, «яхши замон» келади, — дея башорат қилди.

Муқимий қолдирган адабий мероснинг катта бир қисмини лирика ташкил этади. Ижодий фаолиятини ишқий ғазаллар ёзишдан бошлаган шоир умрининг охиригача бу жанрда калам тебратиб ўзбек поэзиясида илғор йўналишнинг таракқиётига жиддий таъсир кўрсатди. Чуқур гуманизм ва оптимистик руҳ, ҳаётсеварлик ва жўшқин эҳтирос, ҳаққонийлик ва самимийлик, ўйноқилик ва мусиқийлик шоир яратган ғазал, мураббаъ, мухаммасларнинг ғоявий-бадий мазмунини белгилайди.

Муҳаммад Аминхўжа Муқимий, айни замонда кўп-лаб ҳам ғоявий, ҳам бадий баркамол сатирик ва юмо-

ристик асарлар яратдики, биз ушбу рисолада шоир ижодий фаолиятининг ана шу соҳаси ҳақида фикр юритишни мақсад қилиб қўйганмиз.

* *

*

XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида ўзбек демократик адабиётида сатирик йўналиш адабиётимизнинг ўтмиш даврларига нисбатан ниҳоятда тараққий этди, бойиди. Бу — Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши натижасида ўлка иқтисодий ҳаётида ва ижтимоий-фалсафий онгида юз берган жиддий силжишларга мувофиқ ва улар билан тўла изоҳланарлик бир ҳолдир. Россия составига қўшилиш натижасида ўлкада кенг ёйилган рус ижтимоий онги, маданияти, фан-техникасининг, ҳаётдаги ижобий ўзгаришларнинг таъсири остида халқ онгида, биринчи навбатда, унинг пешқадам намоёндалари дунёқарашида турмуш масалаларига, жамият ва табиат ҳолисаларига янгича муносабатнинг тугилиши, бир томондан, иккиёқлама эксплуатациянинг, адолатсизликнинг кучайиб кетиши, капиталистик муносабатларнинг салбий томонларининг тобора кўпроқ юзага чиқа бориши, ҳукмроп синфлар ва тузумнинг тартиб-қоидаларидан норозиликнинг зўрайиши, иккинчи томондан, халқнинг интилиши ва орзу-умидларига яқин турган демократик адабиётда сатиранинг, сатирик йўналишнинг кенг ривожланишига замин ҳозирлади. Сатирик йўналиш, давр лирикасининг катта аҳамиятини камситмаган ҳолда, айтиш мумкинки, маърифатпарварлик йўналиши билан бирликда, ўзбек демократик адабиёти қиёфасини белгилади, унинг моҳиятини ифодалади.

Чуқур гоёвийлик ва халқчиллик, замон руҳи, ҳаётий материаллар билан мустаҳкам боғлиқлик, даврнинг қатор актуал масалаларини кескин ҳолатда ва халқ манфаати нуқтаи назаридан ҳал этиш, реалистик методнинг устунлиги ва бадий камолот, аниқ ижобий идеал ва унинг зиддига нисбатан муросасизлик, тил соддалиги ва жанр ранг-баранглиги демократик адабиётдаги сатирик йўналишнинг ўзига хос фазилати даражасига кўтарилган.

Давр ўзбек сатирасининг ана шундай бўлишлигида Муҳаммад Аминхўжа Муқимий ижодининг аҳамияти

бениҳоя катта бўлди — у Завқий билан биргаликда янги сатирик йўналишнинг асосчиси ва етакчи намояндаси сифатида баракали ижод қилди. Муқимий лирик шоир сифатида қанчалик машҳур бўлса, кучли сатирик сифатида ҳам шунчалик шуҳрат қозонган эди. Шоир ижодий меросининг ҳажм жиҳатидан каттагина қисмини ташкил этувчи сатира ва юморлари ўз мавзуи ва шакл жиҳатидан ранг-баранг бўлиб, ўша давр шароитининг жуда кўп томонларини қамраб олади.

Меҳнаткаш халқнинг икки томонлама зулм остидаги аянчли аҳволи, инсон ҳуқуқининг топталиши, адолатсизлик, қишлоқ деҳқонларининг «оч-яланғоч» турмуши ва азоб-уқубатли меҳнати, реакцион тузумнинг ўлкани харобазорларга — «ҳапалаклар»га айлантиргани, феодализмнинг емирила бориши ва капиталистик муносабатларнинг кириб келиши, миллий буржуазиянинг туғилиши, унинг капитал тўплаш йўлидаги очкўзлиги, кризис, конкуренция, дин арбобларининг реакцион фаолияти, қалбаки буржуа «демократияси» ва «қўлбола» «сайлов» системаси, жамият туғдирган ахлоқий нормалар — ўғрилиқ, ҳийлакорлик, маиший бузуқлик ва бошқа иллатлар Муқимийнинг сатирик ғазал, мухаммас, маснавийларида юсак бадий маҳорат билан конкрет ва реалистик ифодасини топди.

Шоир ўша жамиятда ҳукмрон мавқедаги гуруҳ вакиллариининг типик намояндалари бўлмиш салбий-сатирик образларнинг катта галереясини яратди. Чор чиновниклари Султон Али Хўжа ва Ҳакимжонлар, миллий буржуазия вакили Ҳодихўжа ва ахлоқий бузуқ Ашурбой ҳожилар, товламачи Виктор ва Ляхтинлар, хасис гумашта ва порахўр мингбоши, элликбошилар, исқирт Асрорқул ва «чатоқчи ҳожи»лар, «мурдор авлиё» ва «шайтон, баччағар» дин арбоблари шоирнинг сатирик қалами остида қайтадан «туғилдилар», ўзларининг разил башараларини, пуч моҳиятларини бутун қабоҳати билан китобхонларга кўрсатишга мажбур бўлдилар.

Муқимий сатирик асарларига мавзуни реал ҳаётдан, ўзи гувоҳ бўлган воқеалардан, жиддий ўзгартирилган юз бераётган давр руҳидан олди. У ана шу ҳаётий материалларни сатирик таҳлил этиш, салбий объектларга муносабатни белгилаш, айниқса, сатирик маҳоратни оширишда ўтмиш аъёналардан, Навоий, Машраб, Турди, Гулҳаний, Махмур каби шоирларнинг ижодидан таъсирланди, баҳраманд бўлди. Ўтмиш сатирик аъёналарнинг шоир томонидан қабул этилиб, ўз замонаси руҳида ривожлантирилганини исботловчи фактик материаллар қўллаб топилади. Масалан, Муқимий илк бор Навоий бошлаб берган, кейинчалик эса Машраб, Турди, Махмурлар давом эттирган ғазал жанрида сатира яратиш тажрибасини ўзлаштиради, ўзи ҳам қатор кучли сатирик ғазаллар ёзади. Сатирик мухаммаслар тўғрисида ҳам шунини айтиш мумкин. Унинг биринчи намуналарини Турди — Фароғий ижодида учратамиз.

Муқимий эса бу аъёналарни давом эттириб ўз даврининг қўпгина иллатларини кучли сатира орқали фош этувчи мухаммасларни яратади. Бугина эмас, Муқимий ўтмиш шоирлар ижодидаги сатирадан ижтимоий ҳаёт ва тузумдаги нуқсонларни, шахслар табиати ва фаолиятидаги салбий белгиларни қоралаш ва шарманда этиш усулларида ҳам, мавжуд қабоҳат ва разолатни рўй-рост кўрсатишдаги изчиллик, қатъийлик ва нафратли муносабатдан ҳам, сатирик образларнинг бутун борлигини яққолроқ ва ишончлироқ кўрсатувчи ҳаётий ситуацияни кашф этиш маҳоратидан ҳам, объектка лўнда, аммо кучли ҳақоратловчи характеристика бериш санъатидан ҳам ўрганди. Баъзан бу ўрганиш айрим

асарларда шу даражада равшан кўринадики, уни қайд этиш учун фактларни таққослашнинг ўзи етарли бўлади. Масалан, Алишер Навоийнинг «Ҳайрат-ул-аброр» достонидаги шоҳнинг зўравон, зулмкор амалдорларининг қишлоқдаги фаолиятини тасвирловчи эпизод билан Муқимийнинг «Танобчилар» сатирасидаги қишлоққа чиққан чор чиновниклари фаолиятини ифодаловчи мисралар ана шундай намуналардан биридир. Ҳар икки шоир эпизодлари қиёсланганда мавзунинг ўхшашлиги, объектларга муносабатнинг, сатирик руҳнинг умумийлиги, ҳатто ситуация ва фош этувчи деталларнинг бири-иккинчисига жуда яқинлиги юзага чиқади. Муқимий ўзининг ўта замонавий ва тўла оригинал «Танобчилар» сатирасидаги кучли эпизодни яратишда, шубҳасиз, устоз Навоийнинг таъсирида бўлган. Навоийнинг сатирик маҳоратидан ижодий ўрганиб, шоир ўз даври материалларини сатирик таҳлил этади, ўзига замондош амалдорларнинг зўравонлиги ва зулмкорлигини фош қилиб, ижтимоий тузумдаги адолатсизликни ҳаётий мисолларда ҳаққоний кўрсатади.

Муқимийнинг ўтмиш сатирадан таъсирланганлигини исботловчи яна бир мисол унинг «Ҳапалак» қишлоғи ҳақидаги Махмур газалига тахмис боғлашида кўринади. Бир қатор ўткир сатираларнинг муаллифи Махмур ўзининг бу газалида Умархон давридаги меҳнаткаш халқнинг аянчли аҳволи, сон-саноқсиз солиқлар, ўлка, қишлоқ, шаҳарларни вайронага айлантирганини Ҳапалак мисолида жуда жонли тасвирлаган эди. Бу газал кейинги даврларда ҳам ўзининг замонавийлик аҳамиятини йўқотмади. Чунки, Муқимий даврида Махмур яшаб ижод этган даврдан халқ оммасини яшаш шароитининг яхшиланиши маъносида заррача ҳам ўзгариш бўлмади, аксинча, халқнинг турмуши икки ёқлама зулм остида янада оғирлашди. Шунинг учун ҳам Муқимийнинг худди шу сатирик газалга мурожаат этиши тасодифий эмас: шоир Махмур асари ўз даврининг ҳам ҳолатини реалистик тасвирлайди, деб ҳисоблайди ва айни замонда, ҳар байтга уланган ўз мисралари билан салафининг газалини янги ҳаётий фактлар билан бойитиб, мазмунини чуқурлаштиради, сатирик фош этиш руҳини кучайтиради. Натижада мазмун, мақсад, шакл, интилиш ва ғоя жиҳатидан бир бутун, мукамал ва айтиш керакки, эндиликда Муқимий қаламига мансуб янги сатирик мухаммас майдонга келди.

Сатирик ғазалларга тахмислар тўғрисида сўз борар экан, сатиранинг специфик хусусиятидан келиб чиқадиган бир муҳим моментга алоҳида ургу бериш зарур кўрилади. Гап шундаки, сатирик ғазалда (умуман барча сатирик асарларда бўлганидек) авторнинг ғоявий позицияси, воқеа-ҳодисаларга муносабати айтайлик, ишқийлирик ғазалдагига нисбатан аниқроқ юзага чиқади, унда автор «мен»ининг баҳоси, дунёқараши, ҳукми бўртиб ва яққол кўриниб туради. Шундай экан, сатирик ғазалга тахмис боғлайдиган иккинчи бир шоир, аввало ва биринчи навбатда, ғазал муаллифининг ғоявий позицияси, баҳоси, объект устидан чиқараётган ҳукмига тўлатўкис қўшилиши лозим, уни бирламчи асос сифатида қабул қилиши шарт. Акс ҳолда, тўла маънодаги (ғазалга ҳар жиҳатдан ҳамоҳанг) тахмиснинг юзага келиши мумкин эмас.

Муқимийнинг тахмисидан чиқадиган биринчи хулоса шуки, у Махмур ғазалининг ҳам ғоявий йўналиши ва уни ифодалаш усуллари билан, ҳам деталларни танлаш принципи ва бутун ғазалга берилган сатирик руҳ билан батамом келишган ва уни бўлажак тахмиснинг асоси, таянч нуқтаси сифатида қабул қилган. Ҳар жиҳатдан Махмур ғазали мисралари билан бирикиб-чатишиб кетган мисраларнинг яратилиши ана шундан далолат беради. Фикримизнинг далили сифатида қуйидаги мисолни келтирамиз:

Ажириқ иллизини майда келиларда¹ туюб,
Қайнатиб, кунда ичиб, дерлар сумалак.

¹ Муқимий тахмисидан келувчи Махмур байтлари билан Махмур асарларининг барча нашрларида эълон этилган ғазал тексти ўрта-сида баъзан жузъий, баъзан жиддий фарқлар кўзга ташланади, байтлар тартиби ва сониди ҳам тафовутлар мавжуд. Масалан, келтирилган мисолдаги «майда келиларда» сўзлари ўрнида Махмур асарлари нашрларида («Танланган асарлар», Тошкент, 1951, 15-бет; А. Қайюмов, Махмур. Махмур асарларидан намуналар, Тошкент, 1956, 52-бет; Ўзбек адабиёти. 3-том, Тошкент, 1959, 614-бет ва бошқалар) «Ўғурида», биринчи байтда «Эшитинг» ўрнида «гўш: ил», иккинчи байтдаги «турфа қишлоқ, жин урган анинг паррандалари» мисраи ўрнида «турфа қишлоқи ғазаб кардаки паррандалари» мисраи келади ва бошқалар. Тахаллус келадиган мисралар ҳам жиддий фарқланади. Муқимий тахмисиди: «Кечса Махмури учун «шоҳ карамдин не ажаб» мисраи Махмур асарлари нашрларида: «зор Махмур талаб қилди кечишни шоҳдин» шаклида берилади. Булардан ўйлаш мумкинки, Муқимий тахмис боғлаш жараёнида Махмур сатирик ғазалини енгил таҳрир этган ёки бошқа, бизга ҳозирча номаълум манбага асосланган.

Бу байтга, ғазалнинг бошқа мисралари каби, сатирик Махмур жуда катта мазмунни ифодалаш вазифасини юклаган. Шоир «қишлоқ аҳли ниҳоятда қашшоқ, аянчли ҳаёт кечиради; унинг ейишга нони, ичишга оши йўқ; деҳқонлар оч-яланғоч, хор-зор эди» мазмунини фавқуллода маҳорат билан кичик бир деталда жуда ҳаётий ва ишонарли ифодалай олган. Уша айбловчи мазмун «ажирик иллизини қайнатиб ейишга» маҳкум этилишининг ўзида бутун салмоғи, кенг қўлами билан кескин ва алоҳида таъкидлаш керакки, таъсирчан, реал аксини топа олган. Деҳқонларнинг «кундалик» емишлари шу экан, китобхон уларнинг турмуш шароитлари ҳақида аниқ мантиқий хулосага кела олади. Катта айбловчи, фош этувчи мазмунни кичик, аммо, жуда характерли деталларда китобхонларга етказиш санъатидан Махмур бутун ғазал давомида фойдаланади, натижада яхлит мисралар ҳам рамзий руҳ эгаллайди.

Айтайлик, шоирнинг «товуғи игначию, ўрдагу ғози — капалак» мисраини сўзма-сўз тушуниш, шубҳасиз, хато бўлади. Юқорида келтирганимиздек ушбу мисрада ҳам, умумий фажеъ аҳволга, қишлоқнинг хароба ва вайроназорга айланганига аниқ ишора этилмоқда. Бу мисра ҳам — деҳқонларнинг оғир моддий турмушини ҳаётий деталларда конкрет кўрсатувчи далил сифатида ўқилади.

Муқимий Махмур ғазалига тахмис боғлар экан, унга формал томондангина ёндашмади, — у ғазал мағзидаги ана шу қораловчи, фош этувчи руҳни қайд этди, уни асос сифатида қабул қилди. Натижада шоир «улаган» мисралар Махмур мисралари билан мантиқий алоқага киришиб узвий бирликни ташкил этди, ягона темада яхлит ғоя, яхлит мазмунни ифодаловчи мухаммас бандларига айланди.

Диққатга сазовор жойи шундаки, Муқимий мисралари ҳам худди Махмурники каби, кўп ўринда чуқур мазмунни рамзий ибораларда ифодалаб келади. Айтайлик, қишлоқнинг «эркак-аёл» аҳолисининг «иссиқда куюб янтоғ ўтин чопишлари», «зоғора нонини топса» («агар топса»!) «қанд ўрнида ардоқлаб ейишлари», «жази йўқ қовоқ шўрвани суюб ичишлари» худди «ажирик иллизини қайнатиб» истеъмол қилишлари ҳақида мисрадагидек, умум очарчилик ва ночорлик ҳолатини реал тасвирлаб келади:

Чопишур янтоғ ўтун марду зап иссиғда куюб,
Ер зоғора ноппини топса отин қанд қўюб,
Жази йўқ шўрва каду ейдиган ошнда суюб,
Ажирпқ илдизини майда келиларда туюб,
Қайнатиб, кунда ичиб, отини дерлар сумалак.

Муқимий мисралари Махмур байти ғоясини, айблов руҳини янада ривожлантиргани, янада конкретлаштиргани, ҳаётий далиллар билан бойитиб, шаклан ва бадий жиҳатдан ҳам байт билан сингишиб кетгани келтирилган мисолдан яққол кўриниб турибди. Бу беш мисра биргаликда, тахмиснинг бошқа бандлари каби, феодализм даври қишлоғининг, унинг меҳнаткаш деҳқонларининг қоронғу ҳаёти лавҳасини ёрқин гавдалантиради, «вайрона, тешик кана, олачук, каталаклар» дангина иборат бўлган, сувсизликдан чўлу биёбонга айланган қишлоқларнинг типик манзарасини бадий бўёқларда ишончли чизиб беради.

Муқимий бундай аянчли ҳолатга, худди Махмур каби, бетараф, лоқайд қарамайди. Шундай мавзунинг ғазал (эндиликда мухаммас) учун танланишининг ўзидаёқ юзага чиққан автор (авторлар) позицияси — ўлканинг вайрона, харобазорга айланишидан қайғуриш, ачиниш мотиви, қишлоқ меҳнаткашларига ҳамдардлик ва айни замонда, шундай ҳолатдан норозилик ғоялари ғазал (тахмис) руҳига сингиб кетган. Автор (лар) «мени»нинг аламли, ташвишли, дард тўла норозилик овози бутун тахмис давомида аниқ эшитилиб туради. Бу, айниқса, ана шундай вайрон қишлоқларга шафқатсизлик билан янги оғир солиқларнинг жорий этилиши тасвирида яққол кўринади:

Кўчти халқи ёпиниб кўҳна, увода тўнини,
Чархдин ўтқаришиб оҳу фиғону унини,
Солмасун душмана ҳам бошига келган кунини,
Кеча ногоҳ эшитиб шухрати тилло пулини,
Ҳапалак қўрқишиндин учди мисоли капалак.

Муқимийнинг бу тахмисдаги катта ютуғи яна шундаки, у Махмур ғазалини ўз даври нуқтаи назаридан тўлдириб, ғоявий чуқурлаштирар, ўз замонасини реалистик тасвирлашда ундан ижодий фойдаланар экан, ўз салафининг ғазали йўналиши ва руҳини тўла-тўқис сақлабгина қолмасдан, шу билан биргаликда, унинг услубига, бадий-тасвирий воситаларига ҳар жиҳатдан мувофиқ мисралар яратишга муваффақ бўлади, манتيқий изчилликка эришади.

Махмур ғазалининг биринчи байтида маълумки ҳукмдорга мурожаат этилади. Бунда у энг юксак ун-вонлар билан аталади. Ташқи кўринишидан бегараз ва ҳатто мақтов шаклида бўлган бу байт, аслида кучли киноя, ўткир пичинг билан сугорилган бўлиб, ҳукмдорнинг золим ва зўравонлигига шама этади. Муқимийнинг шу матлага қўшган уч мисраига назар ташланса, уларнинг худди шу руҳ, шу усул билан яратилганлигини, баъзан эса кесатиқнинг янада кескинроқ характер касб этганлигини ўнғайлик билан қайд этиш мумкин. Муқимий тахмисидаги ҳукмдорнинг «одиллиги» ҳақидаги, «арра»нинг зулмидан боғу «чакалак»ларнинг омонлиги тўғрисидаги «ижобий» мисраларнинг чин маъноси ўта салбий бўлиб, Махмур байти оҳангида ўқилади:

Кўрди сандек шоҳи одилни на инсу на малак,
Арранинг зулмидин эмин ҳама боғу чакалак,
Янги ой кўзига хасмингни отурга камалак,
Эй жаҳондори зафар, кавкабаи даври фалак,
Эшитинг қиссаи қишлоғи хароби Ҳапалак!

Биз Муқимийнинг Махмур ғазалига тахмис боғлаши мисолида ўтмиш адиблар ижодидаги сатирик анъаналардан баҳраманд бўлиб, улардан ижодий таъсирланганлигини кўриб ўтдик. Бунда энг муҳим моменти шундаки, Муқимий салафлари меросидан ўрганар экан, масалага ижодий ёндашади, ўз даври, шароити материалларига асосланади, ўз ғояси ва интилишлари, ўз баҳоси ва муносабатини илғари суради. Шунинг учун ҳам, масалан, Махмур ғазалига боғланган тахмис Муқимийнинг энг кучли асарларидан бири ҳисобланиб, XIX аср II ярми ва XX аср бошларидаги ўлкамиз ҳаётини, қишлоқ деҳқонларининг оғир иқтисодий турмушини, вайронагарчилик ва харобазорликни реалистик бўёқларда ишонарли тасвирлайди. Қисқаси, бу масалага якун ясаб айтиш мумкинки, Муқимий лирика соҳасида бўлганидек, сатирада ҳам ўтмиш адабиётимиз йирик намояндаларининг илғор, халқчил анъаналари таъсирида бўлди, уларни бойитди, ривожлантирди. Аммо, Муқимий меросидаги кучли сатирик йўналишни, ранг-баранг мавзудаги кўплаб сатирик ва юмористик асарларнинг яратилишини ана шу таъсир билангина изоҳлаш нотўғри бўлади — у қатор омиллардан бири бўлди, холос. Сатира Муқимий ижодида, барча талантли, илғор фикрли, халқчил адиблар ижодида бўлганидек,

шоир дунёқараши, идеали, гоявий-эстетик принциплари билан реал қолоқ борлиқ, реакцион тузум, адолатсиз ҳаётий шароит ўртасидаги жиддий зиддиятнинг меваси сифатида юзага келди. Худди шу жиҳатдан ҳам шоирнинг сатирик мероси алоҳида аҳамият касб этади — у ўз даврининг илғор қарашларини ифодалади ҳамда халқ манфаатлари позициясидан жуда изчил ва юксак баднийлик билан сатирик-танқидий таҳлил этди.

ИЖТИМОЙИ-СИЁСИЙ САТИРА

Меҳнаткаш омма, деҳқонларнинг огир иқтисодий аҳволи, қишлоқларнинг «ҳаналак»лар даражасига тушиб қолганлиги, иккиёқлама зулм остидаги ҳуқуқсиз ҳаёт, адолатсизлик ижтимоий ҳаётнинг ҳар соҳасида ҳукмрон эканлиги ва бошқа шу кабилар Муқимий сатирик меросида етакчи мавзулардан бирига айланган. Шоирнинг илғор дунёқараши нуқтан назаридан, тузум ва адолат ҳақидаги ижобий идеали позициясидан ёритилган бу етакчи мавзу доирасидаги масалалар унинг деярли барча сатирик асарларида турли қирраларда қўйилади, ранг-баранг ҳаётий материалларда аниқ танқидий мақсад билан ишланади. Бу эса шоир сатирасига чуқур ижтимоийлик руҳини сингдиради, сиёсий ранг беради. Чиндан ҳам, Муқимийнинг бир қатор сатираларини революцияга қадар ўзбек ижтимоий-сиёсий сатирасининг биринчи намуналари жумласига киритишга барча асослар mavjud. Ахир, «Танобчилар», «Воқеан кўр Ашурбой ҳожин» каби сатирик асарларда ижтимоий-сиёсий масала — жамиятдаги ижтимоий тенгсизлик, табақаланиш, ҳукмрон адолатсизлик, инсон тенглиги, инсоний ҳуқуқ каби кардинал масалалар бирламчи шаклда бўлсада, қўйилиб, илғор позициялардан ҳал этилмайdimи?! Ёки, соф ижтимоий-сиёсий тема — буржуа сайлов системасини олайлик. Ўзбек адабиёти тарихида Муқимий бу темани биринчи бўлиб бадний адабиётга олиб кирди. Бугина эмас, масаланинг туб моҳиятини принципда тўғри англаган шоир унинг биринчи сатирик таҳлилини берди, буржуа демократиясининг қалбаки эканлигини ишонарли кўрсата олди, «Сайлов» сатираси билан адабиётимизда бу мавзунинг кейинчалик (Завқий, Ҳамза ва бошқалар ижодида) янада чуқур ва ўткир ишланишига йўл очди.

Тўғри, Муқимий объектив тарихий шароит ва ижтимоий-фалсафий онг тақозоси билан синфий бўлиннши таг-туғи билан кенг тушуна олмади, синфлар ўртасидаги манфаатлар зиддиятини, синфий курашни, унинг аҳамиятини, кишилик жамияти тарихи ва тараққиётидаги ролни кўра олмади, меҳнаткаш халқнинг олиб бораётган кураши, турли шакллардаги (қўзғолон, га-лаён ва б.) актив норозилигидан четда қолди, мавжуд тузумни ўзгартириш лозим, деган тўғри фикрга кела олмади. Бу ўша жамият фарзанди бўлган шоирнинг камчилиги, нуқсони эмас — тарихан изоҳланарлик бир ҳол.

Аҳамиятли жойи шундаки, Муқимий шунга қарамай, жамиятнинг икки қутбга ажралганлигини, унда ижтимоий тенгсизлик ҳукм суришини кўра олди, ўзи яшаб ижод этаётган ҳаётда бойлар ва камбағаллар, тўқлар ва очлар, катта ер эгалари ва бечора деҳқонлар, завод-фабрика эгалари ва улар қўлида ишловчилар мавжудлигини англади ҳамда уларни ўз асарларида акс эттирди. Бу ўринда завод эгаси «Московчи» бой Ҳодихўжа ва унинг корхонасидаги ишчилар ҳақидаги Муқимий мисраларини эслаш кифоя. Шоирнинг сатирик мероси заминида меҳнаткаш халққа, камбағал деҳқонларга самимий хайрихоҳлик, ва аксинча, текинхўр табақалар вакилларига кучли нафратнинг сингиб кетганлиги, бутун асарлари давомида шундай руҳнинг бўртиб туриши бежиз эмас, албатта.

Муқимий сатираларида жиддий ижтимоий проблемаларнинг қўйилиши ҳамда ғоявий-сиёсий етуқлик даражасида ҳал этилиши унинг сўнгги асарларидан бири «Воқеани кўр Ашурбой ҳожи» сатирасида, айниқса, яққол кўринади. Шоир бу асарида ахлоқий-маиший бузуқ Ашурбой ҳожининг оғир жинояти ҳақида сўзлайди, «Фаргонада номдор, молдор» бўлган бу бойнинг ифлос қилмишларини ёпиб кетиб учун ҳукмрон синфларнинг унга қилган ҳомийликларини фош этади... Ашурбой ҳожи тун қоронғулигида камбағал бир кишининг уйига яширинча кириб, жиноят қилаётган вақтида қўлга тушади. Лекин жиноятчининг бой бўлганлиги учун ҳам бутка боши ва мингбошилар уни қутқазиб қолмоқчи бўладилар. Воқеани худди шу аспектда қўйиб, алоҳида урғу билан тасвирлаш шоирнинг катта ютуғидир:

Коровул, истарши-ю, мингбошилар
Чопиб келдилар деб: «Начук, кор-зор?»

Босиб кирдилар: «Бу начук дод?» деб
Қоровулнинг уйига беихтиёр.
Қўриб дедилар: «Бой экан, қочиринг!»

Шу ўриннинг ўзида сатирик шоирнинг чор амалдорлари характерларини кичик деталларда ишончли очишда катта бадий маҳорат кўрсатганлигини қайд қилиб ўтамиз. Мисралардаги «Чопиб келишлари», «бостириб уйга киришлари» деталларида амалдорларнинг шундай кутилмаган ситуацияда ўзларини тутишлари жуда реал ифодаланган: бу деталларда улардаги ҳовлиқиш ва таҳлика сезилиб туради, уй эгасига нисбатан зўравонлик ва бой ҳожига нисбатан эса лаганбардорлик кўринади.

...Халойиқ Ашурбой ҳожини яшириниб қочмоқчи бўлганида тутиб олади, уни тошбўрон — «сангсор» қилмоқчи бўлади. Бу ўринда ҳукмрон адолатсизлик ўз кучини кўрсатади. Ҳатто пристав ва қозилар, «горониш» — ҳокимлар ҳам жиноятчи бой тарафига ўтадилар. Муқимий ўз сатирасида ҳукмрон синфларнинг бу зўравонликларига норозилик билдиради, жорий адолатсизликни қаттиқ қоралайди. Адолатсизлик эса ҳар соҳада, турли шаклларда кўринади. Шоир сатирасига объект бўлган воқеа улардан бири эди, холос. Шуниси, айниқса, диққатга сазоворки, Муқимий ундан гоят муҳим умумлашма сиёсий хулоса чиқара олади: бу шундай даврки, унда «ҳақорат қилинганлар» — оддий халқ вакиллари батамом ҳуқуқсиздир; ҳукмрон синфлар бир-бирларини ҳимоя қиладилар — мингбоши ва приставлар, қози ва горонишлар «молдор», «номдор» бойлар хизматида. Қуйида адолатсиз тузумни айбловчи ўша кескин мисраларни келтирамиз:

Ҳақорат қилинган кишилар қолиб,
Топиб бой сўзи мунда зўр эътибор,
Қачон камбағалларнинг сўзи ўтар?!
Агар бўлса ақчанг, сўзинг — зулфинқор!

Пул, бойлик, капитал асосига қурилган жамиятнинг ижтимоий иллатларини сатирик шоир шундай аёвсиз фош этади, бош моҳиятини аниқ характерлайди. Ушбу сатирада алоҳида диққатга сазовор яна бир байт бор. Унда сатирик шоир «бой сўзи»нинг «зўр эътибор» топишининг асл сабабларидан бирига — пул, олтиннинг у тузумда ҳал қилувчи кучига аниқ ишора этади. Ашурбой ҳожи «ғубор»ни ювиш учун барча амалдорларга

«ниҳоний» олтин-кумушлар («сийму зар»)ни «сув каби» ишлатади, пора беради.

Ниҳоний сочиб сийму зар сув каби,
Босилди машаққат билан бу ғубор.

Порахўрлик эса у даврдаги ҳукмрон умум адолатсизликнинг конкрет бир кўриниши бўлиб, деярлик расмий тус олган, одатий нормал бир ҳолга айланган эди. Хоҳ катта, хоҳ кичик — барча амалдорлар пора билан ишни битирадилар, суллоҳлик билан пул талаб қиладилар.

Шунинг учун бўлса керак, Муқимий сатираларининг бир қатор намуналарида жамиятдаги бу жорий иллатни фош этувчи байт-эпизодлар мавжуд. Порахўрлик, мансаб-амалларни сотиб олиш, шу мақсадда турли ҳийла-найрангларни ишлатиш, аynиқса, буржуача «сайловлар» вақтида авжига чиқади. Булар Муқимий сатирик меросида алоҳида ўрни эгалловчи «Сайлов» сатирасида жуда ихчам мисраларда лўнда ифодасини топган. Айтиб ўтганимиздек, бу асарни ўзбек адабиёти тарихида сиёсий сатиранинг ilk намуналаридан ҳисоблаш мумкин. Аввало, сатирик таҳлил учун шундай мавзунинг — ўлкада эндигина жорий қилинган буржуа сайлов системасининг қалбакилигини аниқ ниёт — қоралаш мақсадида «хўжа кўрсин»га қилинаётган бир формал тадбир эканлигини фош этиш мақсадида мавзу қилиб танланишининг ўзи, ҳеч шубҳасиз, Муқимий дунёқарашининг етуклигидан дарак беради, ижодининг реалистик ва халқчил моҳиятини кўрсатади.

Ҳазал шаклида ёзилган, еттигина байтдан иборат бўлган бу асар буржуача «эркин» сайловнинг асл башарасини очиб ташлайди, амалдорларнинг «сайлов» жараёнидаги турли ҳийла-найрангларини фош этади. Бундай «сайловлар»да оддий халқ вакиллари қатнашиш (сайланиш у ёқда турсин) ҳуқуқига эга эмаслар. Шунинг учун ҳам у икки гуруҳ бойлар, амалдорлар ўртасида бўладиган можародан бошқа нарса эмас. Сатирада яқка бир амалдор эмас, балки ҳар қандай жирканч йўллар билан бўлса-да мансаб эгаллашга интилувчи амалдор-бойлар гуруҳи фош этилади. Шоир уларнинг «сайлов» давридаги ички кечинмаларини, мансаб учун «терақ баргидек титраб» — қақшаётларини, руҳий ҳо-

лат-кайфиятларини, ҳовлиқишларини моҳирлик билан тасвирлайди.

Қачонким, бўлди ҳоким амри бирлан ибтидо сайлов,
Амалдор аҳли бошига бўлиб келди бало сайлов.
Тераклар баргидек титраб жамин қози, мингбоши,
Дегайтларким: «Юзини тескари қил, эй худо сайлов!»
Сочиб қарзи-қувола, пул кўтариб, истаюб мансаб,
Бўлолмай кўп кишини синдириб қилди гадо сайлов.
Агар минг хатми қуръон этсалар қўйлар суюб арзир,
Ўлумдин қолди қолганлар — бўлиб эрди вабо сайлов.

Шоирнинг таъкидлашича, бу «бало, вабо сайлов» маҳаллий амалдорларнинг очиқдан-очиқ порахўрлик қилиб, мансаб сотиш билан шуғулланишларига қонуний-расмий йўл очиб берди. Муқимий меҳнаткаш халқ учун ҳеч қандай енгиллик, ҳуқуқ бермайдиган бундай «сайлов»ни ортқича галва деб ҳисоблайди: Унинг тезроқ туғашини ва шаҳар аҳлининг можаролардан тинчлигини истаydi.

Олурға пора элликбошилар мингбоши, қоздди,
Ижобат бўлди-бўлди, айлар эрдилар дуо сайлов.
Талоши жоҳ айлабғот чопиб олмай даме ором,
Мусулмонларни рангин айлади чун қаҳрабо сайлов.
Муқимий оғриди бошлар халойиқ гуфту гўйдил,
Шаҳар тинчиб қолурди бўлсачи эмди адо сайлов!

Муқимийнинг бу асарини мавжуд тузумнинг реакцион тартиб-қоидаларини, ундаги қалбакилик ва порахўрликни, сиёсат оламидаги ҳийла-найрангларни фош этувчи ғоявий ва бадний жиҳатдан етук сатиралар орасида алоҳида ўрнини эгаллайди.

* *
*

Муқимий ижодида, биринчи навбатда, унинг сатирик меросида ўлка иқтисодий ҳаётида, ижтимоий-фалсафий онгида жиддий силжишлар юз бераётган даврнинг руҳи, шароит муҳри чуқур из қолдирган. Шоир ўзи гувоҳ бўлаётган тузум ва халқ ҳаётидаги ўзгаришларни актив позициядан ниҳоятда зийраклик билан кузатиб борди, янгилликларнинг, ҳаракатдаги тартиб қоидаларнинг чин моҳиятини халқчил, илгор ғоялар нуқтаи назаридан тушунишга интилди. Буржуача сайловдаги қалбакилик ва муттаҳамликни фош этувчи сатира худди шундай ёндашувнинг мевасидир. Ўлкага капиталистик муносабатларнинг киркб келиши, миллий буржуазия-

нинг туғилиши, пул, капиталнинг ижтимоий ҳаётдаги ролининг ниҳоятда ошиши, буржуа ахлоқ нормаларининг тобора кенгроқ қулоч ёйиши, бир томондан, меҳнаткаш халқ, деҳқонлар оммаси онгида илғор Россия таъсирда буларга нисбатан норозиликнинг кучая бориши, миллий пролетариатнинг секин-аста шакллана бошлаши, унинг ўз ҳуқуқ ва ғоялари учун, пассив бўлса-да, курашга киришни, иккинчи томондан, Муқимий сатираларида, у ёки бу аспект, кўламда бўлса-да, аммо, ҳар бир ҳолатда илғор ғоявий позицияда қўйилди, ҳал этилди. Бу эса шоир сатираларига актуаллик, ҳаётийлик, конкретлилик, халқчиллик каби муҳим фазилатни бахш этди.

«Московчи бой таърифида», «Вексел», «Дар мазамати замона», «Уруг», «Ляхтин» ҳамда «Виктор» циклидаги сатиралар «Сайлов» сатираси каби шоир замонасининг муҳим проблемаларини турли қирраларда қамраб олади.

«Московчи бой таърифида» сатираси бу жиҳатдан, айниқса, характерли. Шоир бу асарида ҳам конкрет тарихий шароит, реал воқелик «пишириб» берган мавзунини танқидий-сатирик планда таҳлил этади. ...Учар маҳаллий бойлар рус капиталистлари ва банкларидан катта-катта кредитлар олпб, бирламчи шаклларда бўлса-да, «ўз» завод-фабрикаларини қура бошладилар. Шаклланаётган бу миллий буржуазия, бир томондан, рус капиталига боғлиқ бўлиб, иқтисодий жиҳатдан унга қарам бўлса, иккинчи томондан, ўзи мустақил, ўз бозорига ўзи хўжайин бўлишга, даромадни ўзингина эгаллашга уринар эди. Натижада, ўзаро кучли рақобатда бўлган миллий буржуазия рус капиталистлари билан ҳам рақобат қила бошлайди. Аммо, жуда кўп ҳолларда маҳаллий капиталистлар кризисга учраб «синар» эдилар. Муқимийнинг бу сатирасида капиталистик муносабатларнинг доимий йўлдоши—конкуренция ва кризисни Ҳодихўжа эшон номли кичик капиталистнинг «синиши» мисолида ишонарли тасвирлайди.

Ҳикоят қилай, турфа даврон экан,
Халойиқ ҳама маҳву ҳайрон экан,
Чиқиб янги масковчидин бойлар,
Синар ўтмайин баъзиси ойлар.
Хусусанки, эшони Ҳодихўжам,—

мисраларни билан бошланади бу асар.

Ҳодихўжа сатирада мақтанчоқ, аҳмоқ, пул-бойлик қули, ҳийлакор, золим, судхўр, ахлоқий бузуқ шахс сифатида гавдаланади — унда буржуага хос барча салбий белгилар мужассамлашган. Сатирик шоир бу асарида завод эгалари, фабрикантлар муомаласи асосида аввало капитал ётишини, фойда масаласи биринчи масала эканлигини, уларнинг обрў ва мавқеи капиталнинг ҳажми билан белгиланишини ҳаётий фактларда ҳаққоний кўрсатади. «Московчи» бой Ҳодихўжанинг «сингани»ни эшитган капиталист ва банк эгалари унга мол ва кредит беришни тўхтатиб қўядилар, берган қарзларини тезроқ ундириб олиш пайига тушадилар. Мол келтириш учун Москвага кетган укаси Пошшоҳўжа қуруқ қайтиб келади — ваъдага мол беришмайди, ҳамкасблар ўрта-сида Ҳодихўжага ишонч йўқолади.

... Чунончи хўжам Пошшоҳўжани
Чу Масков юборган билан мол қани?!
«Фабрикантлар ваъдага молини
Беришмай», — деди йиғлаб аҳволини
Бориб мол учун, мол ололмай келиш
Емон, аҳли тужжорга мушкул иш.

Ҳодихўжа қураётган заводини ҳам битказа олмайди, савдо ишларида кетма-кет зарбага учрайди, оқибатда олган катта қарзларини тўлашдан ожиз бўлиб қолади. Ўз мавқеини сақлаб қолишга қанчалик уринмасин, натижа чиқаролмайди; ҳовлилари сотилади, молу мулки мусодара қилинади, оиласи бузилади. Воқеаларни изчиллик билан тасвирлар экан, шоир бу капиталистнинг «фожиали» тақдирига заррача ҳам ачинмайди, аксинча, автор муносабатида қоралаш, заҳархандалик сезилади.

«Московчи бой таърифида» сатирасида, булардан ташқари, катта аҳамиятга эга бўлган яна бир эпизод ҳам борки, унга чуқурроқ тўхташни лозим кўрамиз. Муқимий ўзбек адабиёти тарихида биринчи бўлиб завод-фабрика ва корхоналарда пайдо бўла бошлаган ишчиларнинг оғир ҳаёти ва фаолиятини бу асарида қисқа штрихларда бўлса-да, ҳаётий тасвирлашга муваффақ бўлган. Ҳодихўжа эшоннинг «синиши» жараёнини ифодалар экан, сатирик шоир завод-корхона ишчилари («мардикорлари»)нинг унга бўлган муносабатини ҳам кўрсатади. Ишчилар, табиий, ҳали уюлмаган, сиёсий онги паст даражада бўлса-да, қўлларидан келганича бу золимга қаршилик кўрсатадилар, пасив бўлса-да, ку-

рашаднлар. Бу уларнинг ишга чиқмасликларида, заводни ташлаб кетиб қолишлари тасвирида ўз ифодасини ёрқин топади. Қочиб кетган ишчи-мардикорлар ўртасида маълум бирдамлик ҳам бор, худди шунинг учун ҳам ўз қардошларига улар бу «масковчи бой»га зинҳор ёлланмасликни уқтирадилар:

Қочиб кетти маччойилар аксари,
Бориб шулки юртига таъкидлари:
«Сароеки, у бошадан, зинҳор,
Дар онжо марав мемури, эй табор!»

Ишчиларни қайтариниш, заводни йўлга қўйиш учун бўлган ҳар қандай ҳаракат кузатилган натижани бермади. Мардикорлар Ҳодихўжанинг рус «купеси»га ижарага берган заводидан ҳам тарқалиб кетадилар, унинг заводидида ишлашдан бош тортадилар, ишлашга даъват қилиб борган хўжайинга рад жавобини берадилар.

...Тоғиб мардикорини — «сийчас юринг,
Пажолиста, — дер эрди, эмди туринг»
Деди: «Ҳар куни берсанг ўн сўм ҳам
Борилмайди қўй завутини, хўжам!»
Дубора яна борди бир ишга шул,
Сўкиб: «Нет, — деди, — келма дуррак! Пашў!»

Сатира мавзунининг органик қисми бўлган бу эпизод шу жиҳатдан ҳам алоҳида диққатга сазоворки, гарчи Муқимий пайдо бўлаётган, синф сифатида уюшаётган ишчиларнинг жамиятдаги ролини тўғри ва тўла тушуна олмаган бўлса-да, ишчилар вакилининг етук ижобий образини яратмаган, иш ташлаш воқеасини бош мавзу қилиб олиб, уни кенг кўламда ёритмаган бўлса-да, ҳар ҳолда даврнинг илғор намояндаси сифатида жамиятдаги ижтимоий бўлинишни кўра олган, жумладан, ишчилар билан завод эгалари ўртасидаги эндилят ва қарама-қаршилиқни идрок этган, деган тезисимизни тасдиқлайди. Шу ҳам муҳимки, сатирик шоирнинг хайрихоҳлиги ишчилар тарафида эканлиги эпизоддан сезилиб туради. Шоирнинг ишчи-мардикорларни бир-бирларига ғамхўр қилиб тасвирлаш, уларнинг фаолиятларини оқлаши, хўжайинларга дағал муносабатларини таъкидлаши, улар устидан кулиши тасодикий эмас, албатта.

Муқимийнинг чин новатор шоирлиги, реалистлиги, ижодининг халқчил, ҳаётийлиги шундаки, у эндигина пайдо бўлаётган катта ижтимоий кучни кўра олди, принципда моҳиятини тушунди ва уни бадий асарда акс

эттирди. Образли қилиб айтганда, у ана шу кичик, аммо жуда муҳим бир эпизоди билан ўзбек адабиёти тарихида ишчилар синфи ва унинг революцион фаолияти каби улкан бир бинонинг биринчи пишиқ ғиштини қўйди.

Муқимий «Московчи бой таърифида» асарида шаклланаётган миллий буржуазиянинг типик вакили бўлган Ҳодихўжа эшоннинг салбий образини яратди. Бошқа асарларидаги каби, бу сатирасида ҳам, шоир ҳаётийлик ва бадиийликка, жумладан, персонажлар тилини индивидуаллаштиришга катта аҳамият берди. Оқибатда шундай натижага эришилдики, сатирадаги ҳар бир персонаж жамиятда тутган ўрни, миллий хусусиятларга кўра ўз «тили»га, ўз манерасига эга. Бу ҳол шу персонажларнинг ички дунёсини очишда, уларнинг характерини белгилашда катта имкониятлар туғдиради.

Масалан, биз таҳлил этган эпизоддаги «Ҳар кунни берсанг ўн сўм ҳам борилмайди» ва «Сўкиб: — нет, — деди, — келма дуррак! Пашўл!» жумлалари завод эгасининг зулми ва адолатсизлигидан эзилган ишчи-мардикорларнинг конкрет вазиятдаги руҳий кайфиятларининггина эмас, балки, айни замонда, умуман хўжайинларга бўлган салбий муносабатлари, ўз фаолиятларини эса тўғри, қаққоний деб ҳисоблашларини ўқувчига яққолроқ ва таъсирчан етказишда шоирнинг ютуғи каттадир. Муқимийнинг ҳар бир сўзни ўлчаб, чертиб ўз ўрнида ишлатиш маҳоратига бу мисра яққол мисол бўла олади. У ишлашдан бош тортган, заводдан безган ва норози ишчи-мардикорларга мос — «ўз сўзлари»ни топа билган. Хўжайинга нисбатан терс позицияга ўтиб, дағаллик қилишлари ҳам, яхши маънодаги ўжарлик, иродаллик ва қатъийликларини ҳам табиий ва ҳаётий чиққанидек, уни ҳақоратлаб «сўкиб» ҳайдаб юборишлари, унга бўйсунишдан бош тортишларини ҳам ишонарли ва тўла изохланарлидир.

Худди шунингдек, сатирадаги иккинчи гуруҳ — хўжайинларнинг «тили» ҳам жуда пухта ишланган. Шоирнинг завод бошқарувчисининг ҳийлакорлигини яққолроқ фош этиш мақсадида унинг нутқига сизсираб ёлвориш оҳангини сингдириши, шу мақсадда «пажолиста» сўзини қўллаш ниҳоятда ўринли. Одатда дўқ қилиш, террор, уриш-сўкиш йўлларини тутувчи бу амалдор юз берган конкрет вазият туфайли ишчи-мардикорларга ялинишга, уларни ширин муомала билан

алдашга урнишга мажбур бўлади. Шоир, жумладан, ана шу биргина сўзни жойида ишлатиш билан персонаж характеридаги муғомбирликка равшанлик киритади, шу моментда унинг ички кечинмаларида таҳлика, ташвиш, шубҳа устунлигига ишора этади.

Муқимий меросида мавзу жиҳатидан «Московчи бой таърифид» сатирасига яқин «Уруғ» радифли ғазали мавжуд. Унда ҳам капиталистик муносабатларнинг доимий йўлдоши — кризис ҳақида сўз боради. Агар Ходихўжа эшон мисолида саноатдаги рақобат, «синиш»лар кўрсатилган бўлса, бу асарда пахтачиликдаги айнан ҳодиса қаламга олинади. Қишлоқ хўжалигида асосан эски феодал муносабатлар ҳукмрон бўлиб қолаверган бўлсада, баъзи соҳаларда, хусусан пахтачиликда, айрим жонланишлар 90-йилларга келиб кўрина бошлайди. Саноатнинг пахтага бўлган талабининг оша боришига мувофиқ ҳолда пахтачиликнинг ривожланишидан тўла манфаатдор эди. Бу йилларга келиб маҳаллий пахта навлари ўрнига янги навлар, масалан, «амиркон пахта» экила бошлади. Маҳаллий савдогар ва миллий буржуазия бу жонланишдан фойдаланиб, пахтакор деҳқон оммасини қаттиқ эксплуатация қилиш эвазига катта даромадлар ола бошлади. Аммо, маълумки, буржуа жамиятида ҳар қандай жонланиш, ўз навбатида, тушкунлик, кризис билан алмашилиб туради. Қишлоқ хўжалигида ҳам худди шундай бўлди: ўлкага янги пахта нави уруғларининг кўплаб келтирилиши оқибатида ўзига хос «уруғ кризиси» юз берди.

Ижтимоий ҳаётда юз бераётган воқеа-ҳодисаларни диққат билан кузатиб борган Муқимий ўзининг «Уруғ» радифли ғазалида ана шу кризисни акс эттирди:

Нонини бултур еган, пойлаган эрди алар,
Ҳайф куюб ақчаси қилди чу ахғар уруғ...
Қимгаки ўтказсалар ваъдага олганига,
Насяга ҳам олмайин, эртаси қайтар уруғ.
Хирмони сармоясин боди зарарга бериб,
Бир печа бойваччани қилди қаландар уруғ.

Бу асар шоир ижодининг чуқур ижтимоийлик характериini белгилаш жиҳатидан ҳам қимматлидир. Худди шу ўринда капиталистик муносабатларнинг кириб келиши ва унинг оқибатлари мавзуида ёзилган Муқимийнинг яна бир асарини таҳлил этиш мақсадга муво-

фиқдир. Бу—Муқимийнинг «чиқди» радибли Завқий сатирик ғазалига боғлаган тахмисидир.

Муқимийнинг, шунингдек, Завқийнинг «Танланган асарлар»ининг барча нашрларига бу мухаммас «Вексил» («Вексель») сарлавҳаси остида берилган. Чиндан ҳам, мухаммасда капиталистик муносабатларнинг кириб келишига мувофиқ ҳолда 20-йилларда банк-кредит ишлари бирмунча активлашиши натижасида бой, капиталист ва савдогарлар ўртасидаги муомалаларда расмий ҳужжат сифатида ишлатила бошланган вексель ҳам тилга олинади: Муқимий мисраларида вексель бўйича қарз олган, аммо заводни битказолмай «синган» эшон—ўша маълум Ҳодихўжанинг «жони чиққан»лиги ҳақида сўз кетади:

Мастур қолмагайким, сўзнинг йўғони чиқди,
Олтнариқлари ҳам векселни қони чиқди,
Зовутни битказолмай Эшонни жони чиқди...

Аммо, Завқий ғазалининг бош мавзуи вексель ҳужжатлари бўлмаган (унда бирор имо-ишорани ҳам, ҳатто бу сўзни ҳам учратмаймиз), ва демак (тахмис боғлаш принципларига риоя қилингани ҳолда), Муқимий тахмисининг ҳам асосий мазмунни батамом бошқадир. Завқий ғазалида ҳам, Муқимийнинг унга боғлаган тахмисида ҳам Фаргона иқтисодий ҳаётида катта воқеа бўлган пул ислоҳоти ва унинг оқибатлари тасвир этилади. Шунга кўра, ноширлар томонидан асарга берилган номни ўзгартириш, мухаммас мазмунига тўла мувофиқ тушадиган янги сарлавҳа қўйиш зарур кўринади.

Гап шундаки, Қўқон хонлигини узил-кесил бўйсундириб, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан ўз мавқеини мустаҳкамлаб олган чоризм 90-йилларда бу ерда пул ислоҳотини ўтказди. Туркистон билан алоқадор бўлган метрополния капиталистлари манфаатларини кўзлаб кўрилган бу сиёсий-иқтисодий актга мувофиқ, Қўқон хонлигида зарб этилган кумуш танга пулнинг қиммати 25 процентга камайтирилади. Ана шу ижтимоий воқеани сатирик планда тасвирловчи Завқий ғазалига Муқимий тахмис боғлаб, ғоявий жиҳатдан уни чуқурлаштириб, танқидий фош этиш руҳини кескинлаштирган.

Завқий ўз ғазалида пул ислоҳотининг мағзини қуйидагича қисқа ва аниқ белгилайди:

Ҳар тангада миридин якқол зиёни чиқди.

Муқимий томонидан қўшилган мана бу изоҳловчи мисралар эса асарда гап асосан пул реформаси ҳақида бораётганлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди:

То ўтти Руснёга Фарғонанинг хирожи,
Қолди ривож олмай Хўқанди зарб ройижи².

Сатирик шоирлар бу мавзуга қалам урар экан, унга халқ манфаатлари нуқтан назаридан ёндашадилар, уларни пул ислоҳотининг, аввало, меҳнаткашлар бошига янги кулфатлар келтирганлиги ташвишга солади. Бу мавзу Муқимий учун, биринчи навбатда, замонадаги адолатсизлик ва зўравонликни, оддий халқ оммасининг бу тузумда батамом ҳуқуқсиз эканлигини яна бир бор баралла айтиш воситаси ҳам бўлган. Шу маънода шоирнинг мана бу мисралари айнқса характерлидир:

Ҳар ишки, халқимизга ҳокимлар этса фармон,
Қилмай иложи йўқтур, душвору хоҳи осон!

Бу мисралар ўша даврдаги ҳукмрон ижтимоий тартиб-қоидаларга, тузумга қарата айтилган кучли айбнома каби жаранглайди. Халқни талаш, нарх-навони ошириш, майда савдогарларни синдириб, олтин-кумушларни йиртк капиталистлар қўлида тўплаш мақсадини кузатган бу ислоҳот Муқимий тахмисида тасвирланишича, савдосотиқ ишлари тартибини бузади («Банд ўлди олди-сотди»), ваҳима ва саросималикни авж олдиради. Халойиқ (масалани аниқламоқ учун) ҳокимга арз этади. Аммо, ҳоким аниқ жавоб беришга шошилмайди, чунки бундай саросима ва бошбошдоқликдан маҳаллий амалдор савдогарлар катта фойда кўраётган эдилар. Ниҳоят, қирқ кун ўтганидан сўнг ҳар бир танга (20 тийин) уч мирига (15 тийинга) ҳисобланади, деган «буйруқ» чиқади. Бу воқеа кенг халқ оммаси, биринчи галда ўз ҳалол меҳнати билан кун кўрувчи деҳқон ва майда косибларни янада қийин аҳволга солиб, қашшоқлаштиргани Муқимий ва Завқийларни куйинтиради:

² ЎзССР ФА, Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўл-ёзмалар фонди, инв. №7521, 59 а-бет. Бу мисралар ўрин олган банд Муқимий ва Завқий, «Танланган асарлар» нашрларидан тушириб қолдирилган.

Ройиж — истеъмолдаги, қўлланаётган ақча.

Диққат ҳама сотолмай, ё бир нима олурға,
Қассоб етти ўзини гўшт ўрнига тилурға,
Солган қулоқларини эл гап недур билурға,
Бозор аҳли ҳайрон савдо-сотик қилурға,
Сўйи самоға йиғлаб косиб фигони чиқди.

Завқийнинг сатирик ғазалини пул ислоҳоти эълон қилиниши биланоқ илғор шоирнинг унга муносабати, баҳоси сифатида тез орада ёзилган, деб ўйлаш керак. Муқимийнинг унга тахмис боғлаши хусусида ҳам худди шуни айтиш мумкин. Ғазал, шунингдек, тахмиснинг бутун руҳи, конкретлилик ва бўлаётган реал воқеа-ҳодисаларни ифода этиши ҳамда ҳозирги замон аниқ тугалланган феъл формаси («чиқди»)нинг радиф сифатида қўлланилиши шуни кўрсатиб турибди. Бу эса тахмиснинг ҳаётий-ҳаққонийлигини таъкидлаб, таъсир кучини оширади.

Муқимий Завқий сатирасини мухаммас шаклига келтирар экан, масаланинг туб моҳиятига алоҳида эътибор беради: чор ҳукуматининг бу тадбири кимлар манфаатини кўзлаб, ҳимоя қилади ва кимларга қарши қаратилган — аввало шу муҳим ва кескин саволни кўтариб, жавоб ахтаради. Халқчил сатирик шоирнинг жавоби эса аниқ ва қатъий пул ислоҳоти, чоризм амалга оширган бошқа иқтисодий-сиёсий тадбирлар каби, «камбағалларнинг халқумидан осадиган ғалтак» (ричаг) бўлди, халқ ибораси билан айтганда, «ўлганни устига тепган» қабилидаги шафқатсизлик бўлди:

Халқига камбағаллар гўёки ғалтак ўлди,
Ўлганни устига ҳам бир неча калтак ўлди,
Бу воқеа Муқимий, ҳар ерда дастак ўлди,
Пул — дабба, парх-қиммат, устига пўстак ўлди,
Пўстак (белига) боғлаб Завқий баёни чиқди.

Муқимийнинг бу сатирик мухаммаси воқеани баён этиш тартиби, вазнининг енгиллиги, тилининг соддалиги, услубнинг равон ҳамда қофияларнинг пишиқлиги, сермаънолиги жиҳатидан ҳам ажралиб туради. Муқимий ижтимоий-иқтисодий ҳаётда гулгула ясаган, жамиятнинг ҳар бир аъзоси манфаатларига тегишли бу катта воқеани халқчиллик позициясидан тасвирлар экан, ниҳоятда конкретликка эришади. Бунда шоирга халқ иборалари, мақол-маталлари, жонли сўзлашув тилидаги тайёр бирикмалар жуда қўл келади, улар мисралар мазмунини кенг очиб тахмиснинг умумий сатирик йўна-

лишининг юзага чиқишида катта роль ўйнайди. Мисол учун мухаммас бошидаги «сўзнинг йўғони чиқди» бирикмасига диққат қилайлик. Китобхон уни ўқиган (эшитган) заҳоти баён қилинмоқчи бўлган воқеанинг хунуклигини, қандайдир ваҳимали даҳшатдан хабар беришини англайди, мисрадаги «йўғон» сўзи бу ўринда худди шунга ишора этмоқда. Дарҳақиқат шундай: кейинги мисраларда «афсус, халойиқ, ишлар ёмони чиқди» жумласини ўқиймиз. Ёки, шу биринчи банддаги «Эшонни жони чиқди» бирикмасини олиб кўрайлик. Бу ўринда ҳам Муқимий катта бадий маҳорат кўрсатган. Ўзаро рақобатда Ҳодихўжа эшоннинг сингани ҳақида сўзлар экан, бу бирикма билан унга ачиниш, хайрихоҳликни эмас, балки нафратни ифодалайди. Халқ жонли сўзлашув тилида «жони чиқди» ибораси худди шу мазмунда қўлланилади ва ҳоказо.

* *

*

Ўзбек демократик адабиётида чор чиновниклари ва маҳаллий амалдорларнинг зўравонлик фаолияти ва жирканч феъл-атворларини қоралаб, фош этувчи бир қатор сатирик асарлар яратилди. Бу мавзу Муқимий ижодида ҳам марказий ўринлардан бирини эгаллади. Шоирнинг «Танобчилар» номли машҳур сатираси, «Асрорқул», «Додхоҳим», «Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи», «Мухаммаси сакеки, элликбоши ном ниҳода буданд» («Элликбоши номини олган нт мухаммаси») каби асарлари давр сатирик адабиётининг энг яхши намуналаридан бўлиб, уларда чор чиновниклари ва маҳаллий амалдорларнинг қатор салбий-сатирик образлари чизилади. Шоирнинг «Саёҳатнома»ларида ҳам бу мавзу бирмунча кенг ишланади, қишлоқ амалдорлари, мингбошиларига қисқа-қисқа сатирик характеристикалар берилади.

Бу тур сатирик асарларнинг барчасини бир умумий ғоя — амалдорларнинг порахўр, золим, адолатсиз, бузуқ, шафқатсиз, ҳийлакор, инсон сифатида жирканч эканликларини кўрсатиш ғояси ва айни замонда, меҳнаткаш омманинг оғир тақдирига ачиниш ва унга самимий хайрихоҳлик билдириш мотивлари бирлаштириб туради. Шу алоҳида диққатга сазоворки, Муқимий кўп ўринларда оддий халқ вакиллари, камбағал деҳқон-

ни зўравон ва золим амалдорларга қарама-қарши қилиб тасвирлайди, шуларнинг манфаатлари нуқтан назаридан воқеаларга йўналиш беради, фаолиятларини баҳолайди. Бу ижобий фазилатлар машҳур «Танобчилар» сатирасида, айниқса, равшан ифодасини топган.

«Танобчилар» сатирасига кўпдан-кўп солиқлардан бири — ер солиғи, унинг амалга оширилиши, амалдорларнинг фаолияти ва деҳқонлар оммасининг уларга бўлган муносабатлари каби муҳим ижтимоий масалалар объект қилиб олинган. Маҳаллий амалдорлар ва қишлоқ бойлари учун алдаш, порахўрлик ва зўравонлик вазитаси бўлган «танобкашлик» (солиқлар миқдорини белгилаш учун экинзорлар ҳажмини аниқлаш) жараёни орқали сатирик шоир қишлоқларнинг таланиши, деҳқонлар оммасининг эса батамом ҳуқуқсизлигининг умумлашма лавҳасини чизиб беради. Таноб солиғи деҳқонлар оммасини бадтар хонавайрон қилиб, уларнинг бутун йил бўйи оғир меҳнат қилиб етиштирган ҳосилларини талон-торож этилишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам Муқимий лўнда ва қатъий кўрсата олганидек, «таноб» ҳукмрон синфларга — «ўзгаларга», «роҳат», аммо, деҳқонлар учун эса «азоб» эди.

Ун икки ойда келадур бир таноб,
Ўзгаларга роҳату менга — азоб!

Шоир ўз сатирасини бевосита жабрланувчи оддий деҳқон тилидан ёзадики, бу приём асарнинг чуқур ижтимоий мазмунини таъкидлашга, деҳқонларнинг дунёқараши, кечинмалари, руҳий кайфиятларини, социал тип сифатидаги характерларини чуқурроқ очишда қулай имкониятлар беради. Деҳқон амалдорлар зулмидан, ҳукмрон адолатсизлик ва зўравонликдан норози; у деҳқонлар арзини эшитадиган, улар ҳуқуқини ҳимоя этадиган одил кишини истаб тўппа-тўғри китобхонларга («сенга») мурожаат этади, уларга ўзининг қайгу аламини, юрак дардини баён қилишга киришади:

Алл қулоғила эшит ҳолими,
Зулм қилур, баски, менга золими!

Сатирик шоирнинг асарда қўллаган бу бадий приёмининг ниҳоятда муваффақиятли чиққанини алоҳида таъкидлаш лозим: у асарнинг биринчи байтларида ноқ воқеанинг мазмунини — золимнинг зулмини, ҳийла-

корлиги ва шафқатсизлигини, деҳқоннинг аянч аҳволини, оғир қайғуси ва норозилигини биратўласига, яхлитига ўртага ташлаб, ўқувчини асл мақсад билан таништиради, унинг диққатини қамраб олади, фикрий оқимини йўналтиради. Сатиранинг кейинги байтларида эса ана шу зулм, золимлик ва деҳқонларнинг оғир аҳволи ва норозилиги ҳаётий деталларда, ҳар икки томоннинг хатти-ҳаракатлари ва характерлари тўқнашган реал ситуацияларда бирин-кетин очила боради.

Асарнинг бошидан охиригача (баъзида жисмоний кўринмаса-да, руҳан) икки гуруҳ, икки қарама-қарши синф вакиллари: амалдорлар—зулм қилувчилар ва деҳқонлар—жабрланувчилар гуруҳи ҳаракат қилади, зид қўйилади; эзилган деҳқон образи — баёнчидан ташқари амалдорлар гуруҳининг вакиллари сифатида Султон Али хўжа ва Ҳакимжонларнинг типик сатирик образлари яратилади. Бу иккала амалдор ўзларининг қишлоқ оммасига қарши қаратилган фаолиятларида бир-бирлари билан қалин иттифоқда. Муқимий бу иттифоқни халқ эртаклари руҳида фавқулодда маҳорат билан шундай тасвирлайди:

Султон Али хўжа, Ҳакимжон иков,
Бири — хотун, бириси бўлди куёв,
Иккаласи бўлди чунон иттифоқ,
Гўё хаёл айлаки
Ош есалар ўртада сарсон илик,
Хўжа — чироғ ёғи, Ҳакимжон — пилик.
Бир-бирисига солушурлар ўрун,
Эртаю кеч ўпишиб оғиз-бурун.

Асарда амалдорлар ўртасидаги ўзаро муносабатга бу қадар эътибор берилиши бежиз эмас, албатта. Булар, шубҳасиз, Султон Али хўжа ва Ҳакимжонларнинг биргалашиб, ҳамкорликда қишлоқдаги зўравонлик фаолиятларининг табиий ва ишонарли чиқишига хизмат қилади. Эксплуататор синф вакиллари бўлган бу икки мустақил индивидуумни бир хил мақсад, бир хил интилиш, бир хил дунёқараш ва бир хил ҳайвоний ҳирс «дўст» қилиб қўйган. Шоир бу «дўстлик»ни халқ ибораларидан ўринли фойдаланиб шу қадар ўткир заҳарханда ва пичинг-киноялар билан тасвирлайдики, натижада, ҳар бир ўқувчи уни халқимиз томонидан доимо улуғланиб келган ҳақиқий инсоний дўстликка сира ўхшамаслигига шубҳа ҳам қилмайди. Биз юқори-

да Муқимий сатирик асарлар яратишда ҳам устоз Алишер Навоий меросидан кучли таъсирланганлиги ҳақида, жумладан, «Танобчилар»да Навоий сатирасининг яққол таъсири қайд этилиши тўғрисида сўзлаган эдик. Чиндан ҳам, масалан, Муқимий сатирасидан юқорида таҳлил этилган парча «Ҳайрат-ул-аброр»нинг 12-бобидаги қишлоқ амалдорларининг ўзаро «дўстлиги» тўғрисидаги мисраларни беихтиёр эслатади. Навоийда ҳам худди шундай мазмун сатирик планда таҳлил этилган: «зулмда» амалдорларнинг бири «хожа», бири эса «паҳлавон»; улар «мағзу пўст»дек бири-бири билан «дўст»...

Муқимий Султон Али хўжа ва Ҳакимжон образларининг турли томонларини бутун асар давомида изчиллик билан оча боради, жуда мос ва ўткир ўхшатишлар кашф этади. Бу икки ҳамтовоқнинг характерлари ҳам, ички дунёси ҳам бир-бирига яқин ва аини замонда шахс сифатида ўз қиёфасига эга:

Бирлари мўлтоинамо ҳийлагар,
Бирларидир кунда фиҳу гавда хар.
Оғизлари мақтаниб ўн беш қариш,
Майда сухан, эзма... занчалиш.

Бу каби ўткир, лўнда мисралардан кўриниб турибдики, сатирик шоир бу амалдорларнинг ташқи портретларини чизишда ҳам катта маҳорат намоиш этган — маънавий пуч ички дунёси, ҳайвоний ҳис-туйғу, интилишларига мос равишда ташқи жирканч қиёфаларининг характерли белгиларини топа олади. Шунга кўра бошига уч қават салла ўраган бадбашара, қўлида қамчи ўйнатиб важоҳат билан турган мўлтоинамо, ҳайвонсимон, муғомбир амалдорлар кўз олдимизда яққол намоён бўлади. Бу каби ўткир характеристика-портретларнинг, амалдорларга муносабат ва улар устидан баҳо-ҳукмларнинг бутун асар давомида оддий деҳқон тилидан берилаётганини эсласак, Муқимийнинг сатирик маҳорати яна бир бор яққол кўринади.

Сатира объектларига берилган умумий характеристикалар ортидан уларнинг бутун ҳийла-найранглари, қонхўр золим эканликлари конкрет вазиятларда, ҳаётий лавҳаларда бирин-кетин очила боради. Бу даврда яратилган сатирик асарларнинг жуда кўпчилигидан фарқли ўлароқ, «Танобчилар»да сатирик образлар ҳа-

ракатда, фаолиятда, тўқнашувларда кўрсатиладики, бу ҳол асар ҳаётийлиги ва ҳаққонийлигини оширади, образларининг чиндан ҳам салбий эканлиги фактларда «исбот этилишини», ишонарли бўлишини таъмин этади. Амалдорлар таноб ўлчаш учун келган қишлоқларида, биринчи навбатда, деҳқонларни йиғиб, уларга руҳий таъсир кўрсатишга киришадилар. Бу ишда диний таълимот ва тушунчалар уларга айниқса қўл келади: амалдорлар ҳокимлик ва зўравонлик ҳуқуқларини ўзларининг ижтимоий келиб чиқишларини авлиёларга, «Эрхубби ва Биби Убайдалар»га мансуб эканликлари билан ҳам асосламоқчи, содда деҳқонларни дин номидан чўчитмоқчи бўладилар. Бу мисралар билан сатирик шоир Султон Али хўжа ва Ҳакимжонларнинг пихини ёрган муғомбир эканликларини, талон-торожда турли воситалардан тап тортмай фойдаланувчи тажрибали муттаҳамлардан эканликларини очиб ташлайди ва айнаи замонда диний тушунчалар уларга бир ниқоб бўлиб хизмат этишига ишора қилади:

Қайсики қишлоққа тушар отидин,
Элни йиғиб воқиф этар зотидин.
Дерки: «Кўзунгга ҳали кал жўжаман,
Маҳдуми аъзамлик ўзим хўжаман!
Бизга бобо ҳазрати шоҳлиғ мазор,
Мухлисимиз мардуми аҳли диёр,
Ҳам яна Эрхубби бўлодур тағол!
Аммамизнинг эрларидур Нурато!
Биби Убайда бўлодур холаминиз!
Гоҳ келур эрди кичик боламиниз.
Ҳизр отамларга буродар эрур!
Чимлиғ азизлар менга додар эрур!

Қалбаки «авлиёлар» бундай руҳий тазйиқдан бир катта мақсадни кузатадилар: ўз буйруқ ва ҳайвоний талабларининг деҳқонлар томонидан сўзсиз ва, энг аҳамиятлиси, «яхши билиб» бажарилишини талаб қиладилар. Муқимий бу асарида чуқур ғоявийлик билан бир қаторда юксак бадий маҳоратни ҳам намоён эта олганлиги сатиранинг композицион пухта қурилганлиги, воқеа-лавҳаларнинг бир-бири билан узвий боғланиб, мантиқий изчил уланиб кетишида, характерларнинг турли салбий нуқталари табиий равишда фош этила боришида ҳам яққол кўринади.

Масалан, ўзларини «илоҳийлаштирган», ҳар нарсага қудратли ва журъатли қилиб кўрсатган амалдор-

лардан қуйидаги дўқ-пўписаларни кутиш тўла мантиқий ва изоҳланарлидир:

Ўт қўюбон куйдуратурғон ўзим!
Ҳокимингў ўлдуатурғон ўзим!
Хоҳ танобингғни дучандон қилай!
Хоҳ карам бирла бошингғни силай!

Ёки:

Икки танобингғни қилай ўн таноб!
Юртингғизни куйдуруб айлай хароб!
Хоҳ ўлинг, хоҳ қолинг, баччағар!

Айниқса бу парчада Муқимий сатирасининг реалистик маъзи, ҳаётийлиги, таъсир кучи бўртиб юзага чиқади. Шоирнинг тасвирича, бу амалдорлар бутун-бутун қишлоқларни ўз шахсий манфаатлари йўлида ҳеч бир тортинмай «куйдириб» юборишга тайёр турган ёвузлар, ҳеч бир гуноҳи бўлмаган бечора деҳқонларни «ўлдиришга» отланган ваҳшийлардир. Улар деҳқонлар билан ҳатто инсонларча муомала қилишни ўзларига эп кўрмайдилар. Худди шунинг учун ҳам «хоҳ ўлинг, хоҳ қолинг» қабилада иш тутадилар, очикдан-очик ҳақорат қилиб сўкинадилар. Бу эпизод орқали Муқимий чор чиновниклари ва маҳаллий амалдорларнинг ёвуз башараларини, ҳайвоний интилишларини бутун моҳияти билан очиб ташлади.

Шоир образларнинг маънавий қиёфаси, ички дунёси, ўй ва интилишларини қисқа, аммо аниқ ва тўла ҳолида китобхонларга етказиш йўлида турли санъатлардан усталик билан фойдаланади. Бундай ҳол асар композициясини тузишда ҳам кўринади. Жабрланган деҳқон тилидан ёзилган асарда воқеанинг оқими ва вазиятга қараб, гоҳ авторнинг ўзи бевосита аралашиб, айрим ҳодиса-фаолиятларни баҳолашда қатнашади, деҳқон образи билан автор «мен»и бирлашиб кетади, гоҳ асар давомида сатирик образларнинг «ўз» монологлари келтирилади. Натижада асар қачонлардир бўлиб ўтган воқеанинг баёни шаклидан, мавҳум ҳолидан бўлаётган ҳаётий воқеанинг тасвирига айланади, манзара эса ўзининг бутун қирралари ва кўлами билан китобхон кўзи олдида гавдаланади.

Муқимийнинг монолог шаклидан фойдаланиб сатирик образларнинг ўз-ўзини фош этиш приёмига мурожат этиши танқид қилинаётган объектнинг ички дунёсини, пуч моҳиятини, жирканч ниятларини тўлароқ акс

эттиришда катта имкониятлар берган. Келтирилган сўнги парча бунга яққол мисол бўла олади. Унда ёвуз, йиртқич, шафқатсиз амалдор ўз ёвузлигини, йиртқичлигини, зўравонлигини ўзи конкрет ва кескин шаклда намойиш этади, «бўйнига олади». Кучли сатирик эффект яратувчи бу приём сатирамиз тарихида Муқимийга қадар ҳам муваффақият билан қўлланиб келган. Айниқса, Махмур ундан жуда унумли фойдаланган. Муқимий ана шу традицияни давом эттириб, янада ривожлантирди.

«Танобчилар» сатирасида амалдорларнинг ўзбошимчалик ва зўравонликлари тасвирланар экан, улар қаршисида деҳқонлар оммасининг батамом ҳуқуқсиз эканликларини реал кўрсатишга ҳам катта ўрин ажратилган. Шу мақсадда сатирик шоир ишончли лавҳалар чизади, далилларда исботловчи вазиятлар яратади. ...Ҳимоясиз деҳқонлар зolim амалдорлар зулмидан қутулишга интиладилар, аммо нажот йўлини топа олмай қийналадилар. Ўзаро маслаҳат қилиб, бирдан-бир восита — пора беришдир, деган қарорга келадилар. Асарда бу эпизод ҳам жуда ҳаётий аксини топган. Бор-йўқларини йиғиштириб порани тайёрлаб қўядилар, аммо безиллаб қолган деҳқонлар уни «узангига оёғини тираб» турган амалдорларга топширишга ботина олмайдилар. Охири, бундай воқеаларни кўравериб «тажриба» орттирган қишлоқ мўйсафидлари бу вазифани ўз бўйниларига олиб, «муридлардан назр» деб, порани берадилар. Содо деҳқонлардаги пора тўплаш пайтидаги таҳлика, қийналиш кайфияти, ташвишли югуришлар, қарияларнинг аралашуви, тўпланишиб маслаҳат уюштиришлари ва ниҳоят, пора беришдаги қўрқув, андиша ва билимдонлик Муқимий томонидан жуда реал, жонли тасвир этилган:

Бир-бирига қишлоқ эли боқишиб,
Гоҳ уён, гоҳ буён чопишиб,
Жамъ бўлиб айлаюбон маслаҳат:
«Дўғмага, — дер, — бир нима бериб жўнат!»
Ақча қўлида, икки-уч мўйсафид
Дерки: «бу назрингизу бизлар — мурид!»

Агарда амалдорлар «бир нима» — порани олиб, тинчгина кетганларида эди, уларнинг зўравон амалдор сифатидаги ваҳший қиёфалари тўла очилмаган бўлур эди. Муқимийнинг катта ютуғи, шундаки, у мантикий изчил-

ликка эришади, амалдорларни фoш қилишни кучайтира бoриб, пoра oлиш билан қаноатланмаганликларини ҳам кўрсатади, танқидни қийёмига етказади:

Зулм билан эллигу юзни олур,
Боз танобини дучандон солур.

Бу сатиранинг олий нуқталаридан бири: зўравон амалдорлар «зулм билан» ҳам пoра oладилар, ҳам ер солиғини ошириб («дучандон») белгилайдилар. Деҳқонларнинг умиди пучга чиқади, улар янада оғир кулфатларга тушиб қоладилар.

Муқимий «Танобчилар»да чор амалдорларининг ёвузлик фаолиятларини шу қадар ишонарли тасвирлайдики, уни ўқиган ҳар бир кишида уларнинг чиндан ҳам зoлим, пoрахўр, дағал, муттаҳам эканликларига бирор шубҳа қолмайди ва оқибат натижада, бу амалдорлар ва уларнинг ҳомийларига, замона ва тузумга нисбатан нафрат, кучли норозилик туйғулари шаклланади. Замона, тузум эса худди шундай катта-кичик амалдорлар қўлида эди, улар манфаатига хизмат этарди, зулм этувчиларни ҳақ ҳисоблаб, жабрланувчиларни айбдор деб топарди:

Тоғи булар яхшию бизлар ёмон —

деҳқон тилидан айтилган бу мисрада сатирик шоирнинг мавжуд ҳукмрон адолатсизликдан чуқур ўкинчи ҳамда кескин норозилиги аниқ эшитилади. «Танобчилар» асари Муқимий давридаги деҳқонларнинг оғир иқтисодий ва батамом ҳуқуқсиз аҳволини, чор ва маҳаллий амалдорларнинг зулми ва ўзбошимчалигини, амалдаги тартиб-қоидаларни реалистик планда бадий тасвирловчи ишончли тарихий ҳужжатдир. Бу сатира ўзбек демократик адабиётининг реализм методи асосида яратилган энг муҳим ва энг йирик асарларидан биридир.

* * *

Муқимийнинг мухаммас шаклида ёзган «Ҳажви Бектурбой» асари ўз мавзуи, тақдири, тарқалиши, давр адабиётида, биринчи навбатда, ундаги сатирик йўналишда ўйнаган роли жиҳатидан алоҳида диққатга сазовор.

Аввало, мавзу тўғрисида. Буржуа-капиталистик муносабатлар тобора мустаҳкамланаётган, адолатсизлик

ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир соҳасида ўз ҳукмини ўтказётган, бойлик, капиталнинг роли ҳал этувчи даражага кўтарилган тузум фирибгарлик, ҳийлагарлик, тамаъгирлик, товламачилик каби ижтимоий иллатларнинг кучайишига кенг имкониятлар яратди.

Моддий ҳаёт шароитлари туғдирган бу каби иллатлар, айниқса, жамиятнинг «эгалари» бойлар, савдогарлар, капиталистлар, дин арбоблари фаолиятларида турли мазмун ва шаклларда етакчи ўринга чиқди: улар бойлик тўплаш учун жирканч ҳийла-найранглар, ғайри инсоний ишлар қилишдан ҳам қайтмайдилар, барча воситаларни яроқли ва мақбул деб ишга туширадилар. Бу — хусусий мулкчилик асосига қурилган жамиятнинг «ўз» характери, қиёфаси, қонунлари билан оқланади, изоҳланади.

Ана шундай аҳволнинг жонли гувоҳи бўлган Муқимий ҳукмрон буржуа ахлоқ нормаларини танқид этувчи, юқори синф вакилларининг ифлос кирдикорларини фош этувчи қатор асарлар яратади. «Дар мазаммати замона», «Дариғо мулкимиз», «Чойфуруш», «Ҳожи қадокчи», «Гап ҳақида гап» каби сатирик руҳдаги асарлари шулар жумласидан бўлиб, уларда худди шу мавзу — адолатсизлик асосига қурилган замонадаги фирибгарлик, товламачилик, қароқчилик, бузуқлик, имкон борича талаш, бир сўз билан айтганда, «кишининг кишига бўри» эканлиги турли қирра — даражаларда танқидий ишланди. Энг муҳими, Муқимий бундай аҳволнинг қурбонлари аввало «беваё бечоралар» бўлганлигини кўра олди, шулар позициясидан фош этди.

Дариғоким, ажойиб турфа бир охир замон бўлди,
Ики қўл то ёқода юрмасанг ишлар ёмон бўлди.
Уруб бир неча ерни босмачилар зор қақшатди
Қи, аксар беваё бечоралар беҳонумон бўлди.

Шундай шароитда «Бектур (Виктор) воқеаси»нинг юз бериши ҳеч ажабланарлик эмас эди. Даврда катта шов-шувларга сабаб бўлган, қатор шоирлар диққатини ўзига тортиб асарларига мавзу бўлган бу воқеанинг асосий мазмунини Н. П. Остроумов бирмунча батафсил ёзиб қолдирган. ...Қўқондаги оғанин Каменскийлар конторасида Виктор Дмитриевич Аҳматов бош бошқарувчи бўлиб, айни замонда, йирик савдогар ҳам эди.

У фойда орқасидан қувган маҳаллий бой, савдогар, капиталистлардан Европадан турли моллар келтириб бераман деб, кўплаб пулларни тўплаб олади-да, 1889 йилнинг октябрь ойида сохта ҳужжатлар билан қочади.

Шу воқеа Муқимийнинг сатирик мухаммасига мавзу қилиб олинади. Товламачи Викторни фош этиш билан биргаликда, бойлик, фойда деб ақлдан озиш даражасига етган маҳаллий бой-савдогарларнинг лақмаликларини ҳам майна қилиб, улар устидан кулувчи бу асар халқ орасида жуда тезлик билан шўхрат топади.

Сатиранинг айрича тақдири ҳам диққатга сазовор. У Муқимийнинг рус тилига таржима этилган, ўша йиллардаёқ Петербург нашрларининг бирида (асл текст билан бирга) эълон қилинган биринчи сатирик асаридир. Айтиш керакки, мазкур сатира фақат шу манба орқалигина бизга етиб келган.

Биз юқорида қисқача келтириб ўтган Н. П. Остроумовнинг Виктор воқеаси тарихи ҳақидаги маълумотлари Муқимий сатирасининг ўзбек ва рус тилларидаги шу нашрига сўз боши — изоҳ ўрнида берилган. Сўз боши — изоҳ муаллифининг ёзишига кўра, у 1891 йил июнь ойида Қўқондалик вақтида ҳофизлар ижросида Муқимий сатирасини илк бор эшитган ва келгуси кунининг текстини олишга муваффақ бўлган; сатирани рус тилига таржима қилган ва 1896 йилда «Рус археология жамияти Шарқ бўлими запискалари»нинг IX томида нашр эттирган.

Бу маълумотлардан Муқимий сатирасининг халқ орасида кенг тарқалганлиги, ҳатто ҳофизлар репертуаридан ўрин олганлиги аниқлашади. Н. П. Остроумов ёзган сўз боши — изоҳ бошқа бир муҳим масалани ёритишда ҳам ишончли манба бўлиб хизмат қилади. «Тошкент, 1893 йил 2 январь» санаси қўйилган бу сўз боши — изоҳида муаллиф 1891 йил июнь ойида сатира текстини олганлигини билдиради. Виктор воқеаси эса 1889 йил охирларида юз берган. Булардан, агарда кенг тарқалиши, ҳофизлар репертуаридан ўрин эгаллаши учун бирмунча муддат ўтиши табиийлигини назарда тутсак, Муқимий ўз сатирасини ҳозиржавоблик билан жуда тезликда (воқеа содир бўлиши биланоқ) яратган, деган хулосага келиш мумкин.

«Ҳажви Бектурбой» сатирасининг яратилиш фактишунини кўрсатадики, Муқимий ўз даври ижтимоий ҳаёти-

да юз бераётган воқеа-ҳодисаларга лоқайд муносабатда бўлмаган, унинг ўткир сатирик кўзи улар моҳиятидаги иллатларни зийраклик билан кўра олган ҳамда халқчиллик позициясидан фош этиб умум кўпчиликка ҳавола этган. Сатирада асосий найза «макру ҳийла ишлатган» товламачи Викторга қарши қаратилган бўлса-да («маълум, машҳур Хўқандға шайтон экан Бектурбой»), сатирик шоир пул — бойликларидан ажраб «синган» савдогар, судхўрларга ачиниш ҳиссини асло уйғотмайди, балки, аксинча, уларнинг хомтамаъ, лақмаликлари, мол-дунё деб ҳовлиқишлари устидан заҳарли кулги қўзғотади.

Фирибгар Виктор Аҳматов қўлга олиниб 1892 йил август ойида Фарғона область судида кесилади. Аммо бу суд процесси анча кечиккан эди. «Маҳаллий шоир қўқонлик Мадаминхўжа (уни Муқимий деб ҳам аташди) Виктор бой устидан суддан ҳам олдинроқ ҳукм чиқариб, қуйидаги мисраларни ёзган эди», — деб сўз боши—изоҳда ёзган Н. П. Остроумов шоир сатирасининг текстини келтиради. Бу ҳаққоний баҳога тўла-тўқис қўшилмоқ керак. Чиндан ҳам «Ҳажви Бектурбой» даврининг ахлоқ нормаларини танқид этувчи тарихий айбномадир.

Афтидан, Виктор «иши»га ўхшаш воқеалар турли кўринишларда Муқимий даврида кўплаб юз бериб турган. Гап шундаки, сатирик шоир меросида «Ляхтин» радифли бир ғазал мавжуд бўлиб, унда ҳам айни шундай товламачилик ва фирибгарлик ҳақида сўз боради, бундай ярамас сифатлар кучли қораланади.

XIX асрнинг охириларида келиб ўзбек адабиётида Виктор воқеаси темасида бир қатор сатирик асарлар яратилди, бу мавзу Завқий, Писандий каби шоирлар ижодида танқидий-сатирик планда таҳлил этилди. «Ҳажви Бектурбой» мухаммасидан ташқари шу темадаги яна бир мухаммас ва каттагина маснавий ҳам Муқимий қаламига нисбат берилади. Ана шу тур сатираларнинг юзага келишида Муқимийнинг хизмати катта бўлган. Чунки, Н. П. Остроумов маълумотларига таяниб айтиш мумкинки, шоирнинг биз юқорида сўз юритган мухаммаси шу мавзуда ёзилган биринчи сатира сифатида тезлик билан тарқалиб, бошқа шоирлар ижодида ҳам бир қатор сатираларнинг ёзилишига туртки бўлган.

Муқимийнинг сатирик меросида тузумдаги ижтимоий иллатларни, буржуа ахлоқ нормаларини ва улар асосида тарбияланган, характерлари шаклланган юқори синф вакилларининг феъл-атвори ва қилмиш-фаолиятларидаги жиддий нуқсонларни, ғайри инсоний белгиларни сатирик фош этувчи асарлар ичида «Тўй» сатираси алоҳида ажралиб туради. Ҳажм жиҳатидан шоирнинг йирик асарларидан бири бўлган бу сатира мавзунинг чуқур ва кенг ишланиши, реалистик сатирик образларнинг чизилиши, ҳаётини лавҳа-деталларнинг моҳирона берилиши, қурилиш ва композицион пишиқлиги, тил, услуб ва бадиият мукамаллиги билан Муқимийнинг улкан сатирик санъатига яна бир яққол далил бўла олади.

Асарнинг сюжети унча мураккаб эмас. Воқеа тошкентлик бой-савдогарнинг Қўқоннинг Иқон маҳалласида истиқомат қилувчи гумаштасига хатна тўйини ўтказишига рухсат бермай «сим қоқиши»дан бошланади. Ана шу кўз илғамас кичик, айтиш керакки, «шахсий» воқеа тасвири орқали сатирик шоир умуман бой-савдогарлар ва шу шароитда етишиб чиққан ижтимоий гуруҳ—гумашталарнинг социал характерини фавқулудда маҳорат билан чизади, адабиётимиз тарихида хасисларнинг классик образини яратади. Гумаштанинг шахсий оилавий маросим ўтказиш учун рухсат сўраб бошқа шаҳарда турувчи бой—«хўжайин»га мурожаат этиши мазмунини (шунга жавобан «хўжайин» «сим қоқиб» тўй қилишга рухсат бермайди) сатирик шоир томонидан асар мазмунига сингдириб юборилиши тасодифий эмас. Бу гумаштанинг социал тип сифатидаги характерини очишда катта имконият яратади: гумашталар ўз хўжайинларига фақат моддий жиҳатдангина эмас, балки маънавий жиҳатдан ҳам қарам эканликларини таъкидлаш билан биргаликда, айни замонда ва шунга боғлиқ ўлароқ, хўжайинидан қўрқишлари, лаганбардор ва мунофиқлик каби социал характерларига равшанлик киритади.

«Хўжайин»нинг ўзи асарда бевосита иштирок этмайди. Аммо унинг «сим қоқиши» мазмунидан қандай шахс эканлигини ўқувчи осонлик билан билиб олади: шу учтўрт байтда тошкентлик бой-савдогар характерининг етакчи белгилари, ички дунёси, онги, мол-мулкка, капитал—«дастмоя»га муносабати тўла-тўқис аксини топ-

ган. У гумаштадан тўй қилмасликни ультиматиум руҳида қатъий талаб қилар экан, аввало «дастмоянинг бутун» бўлиши устида қайғуради. Бу шахснинг борлиги, фаолияти, мантиқи, ҳаётдан кутгани ва яшашдан мақсади бировга заррача манфаат етказмаслик, иложи борича олиш, аммо асло сарфламаслик фалсафасига асосланади ва ўз гумаштасини ҳам шунга даъват этади:

Хўжайин берди Тошкентдин тил,
«Тўй қилар бўлсанг, қўй ўзингни кафил!
Не керак сизга тўй қилмоқлик?!
Керилиб обрўй қилмоқлик?!
Мен ризомас кишига нон берсанг!
Е товуқ сақласанг-у, дон берсанг!
Туйнугингдин агарда чиқса тутун,
Мунда бер дастмояларни бутун!
Бўлса уммидингиз агар биздин,
Манфаат кўрмасин биров сиздин!».

Қуйма бирикмалар даражасига кўтарилган бу мисралар бойнинг ўта хасислиги, ифлос ички дунёси, пул, олтин учун ҳеч нарсадан тоймаслигига берилган ёрқин характеристикадир. Шу муҳимки, бу ўринда ҳам Муқимий ўз-ўзини фош этиш каби кучли сатирик приёмдан жуда ўринли фойдаланган. Шоир хўжайинни ўзини «гапиртирар» экан, унинг характериға, дунёқарашиға мос «ўз» сўзларини шу қадар усталик билан танлаб ишлатадики, натижада бойнинг хўжайинлик муносабатини, буйруқ руҳидаги қатъийлик оҳанги ҳукмрон муомаласини, талаби ва дўқ-пўписасини ифодаловчи стил ярата олади.

Хўш, гумаштанинг ўзи социал тип ва индивидуум сифатида қандай тасвирланади? Социал тип сифатида бой-савдогарға ҳам иқтисодий, ҳам маънавий қарам эканлиги ва шу жиҳатдан ҳам унинг қаршисида қўрқиб-титраши, лаганбардорлик ва мунофиқлик қилиши хусусида юқорида сўзланди. Бу белгилар унинг тўй ўтказиш учун хўжайиндан рухсат сўрашидаёқ равшан юзага чиқади.

Сатирик шоир гумаштанинг индивидуум сифатидаги характерини очиш учун шундай вазият яратадики, унда гумашта икки «бало»дан бирини танлаб олишға мажбур ва шу тариқа ўз ҳамкасблари, савдо муомласида бўлган кишилар олдида обрўйини тўкиши, эътибордан қолиши керак ёхуд «хўжайин» талабларини рад этиб (ва демак «дастмояларни бутун қайтариб») элга тўй

бериб катта чиқимдор бўлиши керак. Бошқача йўл йўқдай...

Асарда тасвирланишича, гумашта ҳам инсон сифатида ўша бой, савдогарлар тоифасидан. У ҳам ўз хўжайини каби капитал қули бўлиб, унга сажда қилади. Шўнинг учун ҳам хўжайиннинг тўйни ман этишидан ниҳоятда «шод» бўлади. Гумашта хўжайин талабларини мамнунлик билан қабул қилади ва демак, тугун шу билан ечилиши, масала ҳал бўлиши, воқеа тугалланиши мумкин эди. Аммо сатирик шоир воқеани янги ҳаётний конфликтлар билан яна ривожлантиради. Халқ ҳаёти, урф-одатини яхши ўрганган Муқимий гумашта билан унинг оиласи ўртасида янги ҳаётний конфликт юзага чиқаради. Чиндан ҳам, тўй маросими масаласида онанинг ризолиги, хоҳиши, орзу-умидларини иккинчи даражали деб бўлмайди — улар билан тўла ҳисоблашиш лозим. Она эса тўйни ўтказиш лозим деб қатъий туриб олади, эри билан жанжал қилишга киришади. Бу момент воқеага янги бурув бўлиб, уни шиддат билан йўналтиради, натижада гумашта образининг янги-янги қирралари деталларда тўлароқ очила боради.

Муқимий юз берган оилавий конфликтни моҳирлик билан ишонarli акс эттирган:

... Ушбу мазмунда сим қоқди хўжайин.
Шод бўлуб эр, хотин деди: «Ўлайин!
Соф ният сувики лойланса,
Не ажаб, хайр эшнги бойланса?!
Кичигу катта, хўрд ила реза,
Қилдилар бир-бирига истеза.
Уй ичи ўрнига ўюн-кулгу
Юлушиб юз, йиғи-сиги қайғу.
Ташқарида қимирлаган эркак,
Бир-бировига аччигу жиртак.

Шу парчаданоқ кўриниб турибдики, бу ҳаётний конфликтни тасвирлашда сатирик шоир ёрқин лавҳалар яратади, ўхшатишлар, киноя, кесатиқ ва муболагалардан тортиб, ҳатто айрим сўзлар ҳам юз берган тажанг ҳолатга ишора этади, вазиятнинг жиддийлигини чертиб кўрсатади.

Тўй масаласида икки хил қараш асосида эру хотин ўртасидаги зиддият она фойдасига ҳал бўлади. Муқимий персонажларнинг характеридан, дунёқарашидан, онги ва юз берган вазиятга муносабатидан, уни тушуниш даражасидан, ҳатто жинси, оилада тутган ўрни ва шу ка-

билардан келиб чиқиб, уларнинг қар бир хатти-қарака-
тини усталлик билан баён қилади, оилавий жанжални
равшан акс эттирувчи деталларни кашф этади:

Тўйга ўз тухмидин хотин демади,
Аччигидин отаси ош емади,
Тўй-тамошо азага айланди.

Демак, гарчи оқибатда азага айланган бўлса-да, тўй бошланди. Гумашта иккинчи йўлни — хўжайин талаби-
ни рад этиш йўлини танлаб олди. Шундайми? Йўқ!
У учинчи бир йўлни топа олди: хотиннинг райига ҳам
юрди, хўжайиннинг талабини ҳам тўла бажарди. Гап
шундаки, хўжайин тўйнинг ўзига қарши эмас эди, у пул
сарф бўлишига, катта чиқимга, «дастмояга» зиён ети-
шига қарши эди. Гумашта унинг худди шу талаблари-
га тўла-тўкис риоя қилди ва хотинини тинчитиш, гап-
сўзларга барҳам бериш мақсадида, сатирик шоир аниқ
ифодалаганидек, «ночор», «ёлғондин» «тўй» қилди. Са-
тиранинг биринчи байтидаёқ берилган бу мазмун шу
йўсинда очилади, тўйнинг чиндан ҳам «ночор», «ёлғон»-
лиги эса асарнинг кейинги қисмларида бирин-кетин кон-
крет «мисолларда исботланади».

Бевосита «тўй»нинг тасвирини, шартли равишда,
асарнинг иккинчи қисми дейиш мумкин. Воқеалар-
нинг мантиқий оқими оқибатида, қисқаси шундай вазият
юзага келдики, унда гумаштанинг катта бой-савдогарга
қарам, моддий боғлиқ кичик бой-савдогар сифатидаги
белгилари ҳам, инсон сифатидаги ўз шахсий характери
ҳам бутун қирралари билан намоён бўлади. Сатиранинг
бу қисмида шоир диққат марказига гумашта образи
кўчади, унинг «тўйи» тасвири фонида сатирик образи-
ни чизиш биринчи планга ўтади. Эндликда шоирнинг
нафрат уйғотувчи ўткир кулгиси ҳукмрон ўринга чиқади,
у шафқатсиз ва майна этувчи руҳни эгаллайди. Сати-
ранинг бу қисми бўйича ўқувчи қуйидагиларга гувоҳ
бўлади:

Гумашта «тўй»ни яширин ўтказишга қарор қилди.
Кўпчиликнинг билиб қолишидан ваҳимада, шунинг учун
ҳам у уй ичида—«тўйхона»да фавқуллодда ҳолат жорий
қилади, қаттиқ тартиб-қоидалар ўрнатади. Гумашта
ва унинг ҳамтовоқларининг «секин бозорга чиқишлари»,
сўйилган «ёриқ қўйнинг гўшт ила ёғини хумга босишла-
ри», «оёқ учида каллага етгудек гурунч ва ёғ олиб ке-
лишлари», «ис чиқармасдан (!) ошни дамлашлари»нинг

тасвири сатирик шоирнинг катта бадийи кашфиётлари жумласидан бўлиб, ўрнатилган қаттиқ тартибга ишора этади, маросимнинг махфий ўтаётганлигини ниҳоятда реал чизади.

«Тўй»хонадаги юракни сиқувчи кескин ва айтиш керакки, тажанг вазиятнинг тасвирига диққат қилайлик. У ерда шодлик эмас, ғулғула, қўрқув аралаш эҳтиёткорлик ҳукмрон. Шоир мисраларида, шунга қўра, кулгилик тасвирга қайғу, ғамгинлик ҳам аралашади, фажеъ оқанг ҳам қўшилади. Фразеологик бирикмалар даражасига кўтарилган мисралар қатъий ўлчовли: улардаги сўзларни ўзгартириш, тушириб қолдиришгина эмас, ҳатто тартиб жойларини алмаштириш ҳам ҳалал етказади — шу даражада қуйма ва табиий:

Учоқ устида гар йўталса биров,
Ер эди елкасига етти кўсов.
Бири қаттиқ чиқorsa овозин,
«Билмасин қўшни!» — деб тутиб оғзин.

Гумаштанинг «тўй» кунини ҳеч кимга билдирмай, одам юбориб катта эҳтиёткорлик билан «етти кишини» (!) чақириши, уларга ялиниб-ёлбориб тўй қилаётганини сир тутишларини илтимос қилиши, «кўча дарбоза тўй кунини занжирлаб» қўйилнши эпизодлари ана шу ҳукмрон ваҳима ҳолатни кучайтириш билан биргаликда унинг характерининг ўта мумсиклигини кўрсатувчи ҳаётий деталларга айланади. Сатирик шоир ўринли қўллаган «оқшомда», «илдам», «олдириб келди», «шовқунламай», «имо билан деди» каби сўз-иборалар «тўй» процессининг қандай ўтганлигини кўрсатади, айтиш замонда, гумаштанинг муғомбир башарасини тўлароқ фош этишга ҳам хизмат қилади. Гумаштанинг «тўй»ни қатъий сир тутишга мантиқий асосланган бир неча сабаблар бор. Аввало, у хўжайиннинг райини назарда тутишга мажбур, унинг измидан батамом чиқа олмайди. Бу ва иккинчи сабаб сатирик шоир томонидан қуйидаги мисраларда лўнда ва равшан ифодаланган:

«...Яхшилар, «тўй қилди», — деманг зинҳор,
Хўб бўлмас эшитса хешу табор!
Билсалар бойлар, аҳли расталарим,
Ичларида қийин кейин юрарим,
Нима кўп менда ёру ошно кўп!
Бой кўп! Шайху хўжа, мулло кўп!
Етса ногаҳ қулоқларига бу гап
Обрўйим кетиб қолур-да тугаб!
Мен бир одамнинг одамию малай...».

Сатирадаги ҳар бир лавҳа, ҳар бир деталь бош мақсадга — мукаммал ҳасис образининг яратилишига қаратилган. Масалан, сатирик шоирнинг гумашта томонидан «олиб келинган» етти кишининг ҳаммаси ҳам юқори синф вакиллари (бой, савдогар, дин арбоблари)дан эканлигини алоҳида қайд этишини олайлик. Бу тасодифий эмас, албатта. Гумашта бунда ҳам аниқ мақсадни кўзлайди, пишиқлик қилади: бир томондан, маҳалла катталарига хушомад, лаганбардорлик бўлса, иккинчи томондан (гумашта учун энг аҳамиятли момент) уларнинг қорни тўқлиги ва демак, камроқ овқат ейишидир:

Етти одамни ўз маҳалласидин,
Қорни тўқ, янги тўн, басалласидин,
Деди шовқунламай имо уйидин,
Мундин, ундин, юқоридин, қуйидин.

Айтиладиган одамларнинг «янги тўн ва қорни тўқ» бўлишлиги гумашта учун танлаб чақиришда бош тарозу бўлган. Чунки унинг фикрича, тўйга кишилар фақат овқат ғамидагина борадилар, шунинг учун ҳам у, «имо билан» чақирар экан, зарда ва ачиниш аралаш:

Дейдиган одамни тутиб номин
Деди: «Есин келиб ошу нонин!»

Персонажнинг ички дунёси, психологияси, конкрет вазиятдаги кайфиятини ўқувчиларга етказишда бу каби мисраларнинг роли ниҳоятда катта. Улар қизғанчиқ, бахил гумашта характерининг тадрижий равишда очила боришида ҳамда воқеанинг ечимини тайёрлашда зарурий моментлардир. Шоир сатирасининг фош этувчи кучи, кулгининг майна этиш руҳи ва кескинлиги бевосита «тўй» тасвирида олий нуқтага кўтарилади. Титраб-қақшаб қилинаётган бу маросимда меҳмонлар олдига қўйилган «нозу неъматлар»ни шоир гумаштанинг онги, дунёқараши, психологиясига мос равишда шундай тасвирлайдики, гумаштанинг ҳасислиги билан олдинги мисраларда танишган ўқувчининг нафратли кулги қўзғатувчи бу тасвирга ишонмасдан иложи йўқ.

Солди алқисса эски дастурхон,
Қўйди сойил каби неча хил нон.
Бириси юмшоғу бири қотган,
Бири иссиқ, бири моғор отган.
Энг учиди қўйилди тўққиз нон,
Кулчалар тошки, синдирур дандон.

Фош этувчи кулги мисрадан-мисрага, байтдан-байтга ўткирлашиб, тобора зақарли бўла боради, мисралар, ўхшатиш, таққос, муболағалар бир-бири билан мустаҳкам боғланиб, бири-иккинчисини тўлдириб, изоқлаб, чуқурлаштириб келади, лавҳалар эса мантиқан бири иккинчисини тақозо этади. Ҳеч шубҳа йўқки, гумашта, сатирик шоир оригинал ўхшатиш орқали тасвирланганидек, «уч кишига», «кўз ёши»дан ортиқ ош қўйишга қизганган. У, шубҳасиз, «бири юмшоқ, бири қотган, бири моғор отган», «қаттиқлигидан тишни синдирадиган нонлар»ни «эски дастурхонга» (ҳа, худди «эски дастурхонга!») қўйишдан нарига ўтмаган. Агар у нуқул юмшоқ, янги нонларни янги дастурхонга қалаштириб қўйса эди, китобхон ҳақли равишда ажабланар эди, чунки бутун асар давомида берилаётган ғоя, кузатилган мақсадга путур етган, гумашта образи эса батамом бузилган бўлар эди, шоир бундай «ғайри табиий» тасвир билан ўзига-ўзи зид чиқиб мантиқий изчилликни йўқотган бўлар эди. Худди шунинг учун ҳам сатирик шоирнинг юқоридаги байтлари ҳам, қуйидаги байтлари ҳам бирдан-бир ҳаётий ва ишонарлидир:

Сузди ош бир ликавда уч кишидин,
Кетти ошни кўруб ҳама ҳушидин.
Ош мисоли табақда кўз ёши,
Курмаги кўп, гурунчидин — тоши.
Бир оғиз эмди олдилар янги —
— Чиқди лаппак табақ уза чанги.

Муқимий гумаштанинг «ночор» қилаётган «тўйи»ни тасвирлар экан турли-туман бадий тасвирий санъатлардан устоз санъаткор сифатида фойдаланади; халқ ибораларини жуда ўринли, жой-жойида қўллайди, ўз навбатида, оригинал ўхшатишлар, янги-янги ибораларни бадий тилга киритади. Уларнинг ҳаммасини шоир бош мақсадга — гумаштанинг бахиллиги, риёкорлигини, ундаги ғайриинсоний ҳиссиётни фош этишга қаратилган.

Чиндан ҳам, Муқимийнинг сатирик сифатидаги ноёб таланти, айниқса, «Тўй» асарида ҳамма қирралари билан намоён бўлган. Шоирнинг бу асарида яхлит-яхлит байт-парчаларнинг халқ оғзига кўчиши, хасислик, зиқналик, очкўзликни реал ва лўнда тасвирловчи ва бундай белгилар устидан майна аралаш кулувчи тайёр фразеологик бирикмалар, мақоллар сифат қўлланиши бежиз эмас, албатта.

Асар ниҳоятда изчил, воқеалар мантиқий уланган, композицион жиҳатдан пишиқ қурилган: унда бирор ортиқча тавсиф, вазифасиз деталь учратиш қийин. Шу муносабат билан сатирага яна мурожаат қилайлик, ундаги кичик бир лавҳани эслайлик. У бир томондан, ўта хассис образини тўлдиради, иккинчи томондан, «тўй»га таклиф этилган «қорни тўқ» ларнинг ҳақиқий башараларини «бир зумгина» бўлса-да ёритиб, шунинг ўзидаёқ ўқувчиларда салбий баҳони шакллантира оладн. Гумаштанинг уйига келган маҳалла катталари аҳволни кўриб «хўшларидан кетадилар». Катта-катта еб ўрганган бу кишилар ўз нафслари қонмагани учун «жаҳл билан фотиҳа» ўқийдилар, яъни ейишларига қараб иш тутадилар:

Фотиҳа жаҳл ила ўқишди туруб,
Келдилар тўйдин уйга оч кекуруб.

Уларнинг тўйга зўр умидлар билан келишларига асос бор эди: гумашта турли йиғинларда, кўча-кўйларда, «аҳли раста» олдида жар солиб, ўзининг қилажак катта тўйи ҳақида мақтанарди.

«Қирқ чорак гурунч олай дейман,
Яна тўйимга етмогай дейман,
Хотирим жамъ тўғрисидин унум,
Камлигим бир сўқум билан ўтунум,
Бошласам тўй агар қозонни қуруб,
Ўтказинг ўзингиз бошида туруб!» —

деб, дуч келган «ёру ошнолари — бойлар, шайху хўжалар, муллалар»ни тўйга таклиф қилиб юарди. Сатиранинг узвий қисмига айланган байтлар орқали Муқимий гумашта образининг бошқа бир характерли белгисини — табиий очкўзлик, зиқналик, хўжайинга лаганбардорлик ва риёкорлик ундаги мўғомбирлик, мақтанчоқлик, фирибгарлик билан ҳам қўшилиб-чатишиб кетганлигини фош этиб ташлайди. 200 олтин сўм етмасмикан, деб лоф уриб юрган гумашта «тўй»га ҳаммаси бўлиб (диққат қилинг: «тузгача ҳисоблаб!») «ўттиз уч танга» сарф қилади. Шу тариқа бу мўғомбир бахил шахс Тошкентлик ўз хўжайинининг пул сарфламаслик, капитал — «сармоя»ни бутун сақлаш мазмундаги тўй қилмаслик ҳақидаги қатъий кўрсатмасини ҳам бажаради ва айни замонда, хотинининг тўй ўтказиш ҳақидаги талабини ҳам ўринлатади...

Муқимийнинг «Тўй» сатираси ўтмиш сатирамининг гоявий-бадий жиҳатдан энг етуқ намуналаридан бири бўлиб, унда ҳукмрон синфларнинг ижтимоий белгиси даражасига кўтарилган очкўзлик, зиқналик, хасислик, муғомбирлик ва риекорлик каби ғайрининсоний иллатлар кучли кулги остига олинади, аёвсиз фош этилади. Шоир яратган гумашта образи мукамал сатирик образлардан бири бўлиб, жаҳон бадий адабиётидаги Гобсек, Қори Ишкамба каби хасисларнинг классик образлари қаторидан ўрин олишга тўла ҳақлидир.

* *

*

Муқимий ўзбек демократик адабиётидаги сатирик йўналишда алоҳида ўрин тутувчи қатор антиклерикал руҳдаги сатирик асарларнинг ҳам муаллифи сифатида машҳур. Мавжуд адолатсиз тузумни, унда ҳукмрон тартиб-қоидалар, ахлоқ нормаларини, эксплуататор синф вакиллари хасис, очкўз бойлар, золим амалдорлар, завод-фабрика эгалари ва савдогарлар аҳлини аёвсиз сатира остига олган демократ шоирнинг меҳнаткаш халқни шу золимлар билан биргаликда эзаётган, дин ва худо номидан ҳийла-найранг билан талаётган дин аҳллари танқид қилиши табиий ва мантиқийдир.

Муқимий бу текинхўр табақа вакиллари ўз ижодида фош этишга катта аҳамият берган, уларнинг нафратли, жирканч сатирик образларини яратган. Шоирнинг «Авлиё» радибли машҳур сатирасини бунга яхши мисол сифатида келтириш мумкин. Бу сатирада шоир дин арбобини изчил танқид қилишга киришар экан, аввало, ундаги характерли бош хусусиятни — ўз манфаати йўлида диндан бир қурол ўрнида фойдаланишга уринишини фош этади. Сатирикнинг таъкидича, бу «авлиё» учун диннинг ўзи, таълимоти ва моҳияти аҳамиятли эмас — унга ислом дини ҳам, христиан дини ҳам барибир, чунки унда чин эътиқоднинг ўзи йўқ; дин (қайсиси бўлса ҳам) унинг ифлос ишларига йўл очиб берса бас, ниқоб бўлиб хизмат қилса етарли. Мана шу чуқур фикрни шоир қуйидаги қисқа сатрларга лўндалигича сингдириб юбора олган:

Бошларида шапка гоҳи, гоҳи дастор авлиё
Қўлларида субҳаю бўйнида зуннор авлиё

Мисраларга диққат қилинса катта ижтимоий мазмун ўринли кашф этилган сўз—образлар воситасида ниҳоятда бадий ва реал тасвирланганлигини қайд этиш қийин эмас. Мисралардаги «шапка» ва «зуннор» сўзлари чин образлар даражасига кўтарилган ва бу ўринда христиан динининг рамзи бўлиб келмоқда. «Дастор» (салла) ва «субҳа» (тасбеҳ)лар ҳам худди шундай вазифани — мусулмон динига алоқадорликни кўрсатиш вазифасини ўтамоқда. Бу тушунчаларни байтда зид қўйилиши «авлиё» характеридаги зиддиятни, аниқроғи риёкорлик, мунофиқликни жуда жонли ифодалайди: у шундай «авлиё»ки, гоҳ мусулмон, гоҳ христиан бўла олади — вазиятга қараб иш тутаверади. Кейинги мисраларда сатирик шоир бу қалбаки дин арбобининг характеридаги бошқа салбий белгиларни (маиший бузуқ, қўпол, тамагир, сурбет эканлигини) халқ ибораларидан ўринли фойдаланган ҳолда изчиллик билан оча боради:

«Тавба» денг, охир замона чиқса бу янглиғ чибок,
Ҳар (хотинга) ошиқу, ҳар (қизга) ҳуштор авлиё.
Доймо бепарда сўз халқ ичра айтур беибо,
Бўлмагай деб қўрқаман ногоҳ саиғсор авлиё.

«Авлиё»лик даъвосини қилиб юрган бу текинхўр фирбгарнинг «каромати» ҳам бўлиши керак, ахир. Муқимий киноя билан унда ҳид билиш, исдан тезда хабар топиш «каромати» борлигини кўрсатади:

Шул эрур кашфу кароматики бўйлаб субҳу шом,
Чиқса ҳар ердин бир ис—ҳозир хабардор авлиё.

Сатирик шоир дин арбобининг нафратли қиёфасини чизишда салбий ҳодисалар ва ярамас шахслар тўғрисида жонли сўзлашув нутқида қўлланиладиган «тақлидидин қор ёғмоқ», «расволикда шуҳрат топмоқ» каби образли ибораларини усталик билан жойлаб кетади, булар орқали объектнинг ўта салбийлиги тўғрисида ўқувчида мантиқий хулосани шакллантиришга эришади.

Бу руҳдаги ўзининг иккинчи сатирасига Муқимий «муттаҳамлик дафтарин бошида туғро баччагар»ни объект қилиб олади. Аввало, объектни очиқдан-очиқ ҳақоратловчи «баччагар» сўзининг радиф сифатида танланишига аҳамият берайлик. Сатирик шоирнинг катта бадий маҳорати худди шу сўзни дин арбобининг фаолияти ва характери, бутун «ўзлиги»ни энг яққол ифодаловчи деб, ўқувчини ишонтиришнинг ўзидаёқ равшан

кўринади. Ҳар байтда янгича ургу, янгича оҳанг билан, аммо ҳар бир ҳолатда кескин ҳақоратлаш мазмунида такрорланувчи бу радифда Муқимийнинг ярамас шахс устидан чиқарган қатъий ҳукми, баҳоси баралла эшитилди. Шу радифнинг ўзидек поклик даъвосини қилувчи «табаррук» дин арбобини бирданига ва узил-кесил нопоклик балчиғига булғалайди. Шу тариқа шоирнинг объектга нисбатан кучли ғазаб-нафрат, аниқ танқидий позицияси биринчи мисрада ноқ юзага чиқиб, бутун сатирда илчил давом этиб, ўткирлашиб, чуқурлашиб беради:

Дангаса, номардлик майдонида сарпо улуғ
Муттаҳамлик дафтарини ошида туғро баччағар,
Ис чиқарган ерда ҳозир, мисли шайтон ҳамтабақ,
Қанча сўксанг — шунча шилқим; турфа суллоҳ баччағар.

Риёкорлик, мунофиқлик, фирибгарлик реакцион дин арбобларининг социал ҳолатидан асрлар давомида шаклланган «хос» белгиларига айланган. Шоир ўз танқидини худди шу белгилар бўйича йўналтиради, «баччағар» характеридаги, фаолиятидаги пуч моҳият ва ташқи ялтироқликни, бузуқ ният ва синоликни, батамом омилик ва мулло сифат кўринишликни қатъий фош этиб ташлайди, унинг барча қилмишлари ҳийла-найрангдан иборат деб баҳолайди:

Ботини чўян қозон қайнар ичида реву ранг,
Зоҳири бир сўфи сурад, қўлда асо баччағар.
Етқузиб тилсанг баюгаҳ қоринини чиқмас алиф,
Салласин кўрган киши дер: «катта мулло», баччағар.

«Баччағар» сатирасида алоҳида диққатга сазовор бир байт мавжуд. Унда шоир реакцион руҳонийларнинг «ҳажга» боришдан содда кишиларни лақиллатиш мақсадида, ҳийла-найранглари яширишга бир ниқоб ўрнида фойдаланишларига очиқ ишора этади. «Ҳаждан» келган бундай муттаҳамлар соддадил оммани талашга қаратилган фаолиятларини кескин равишда авж олди-рар, янада мугомбирроқ, янада суллоҳроқ, «расвороқ» ҳаракат қилардилар:

Илгари филжумла номусу ҳаёти бор эди,
Қайси кун ҳаждинки келди, — бўлди расво баччағар!

Муқимий «Баччағар» сатирасида кўпчилик дин арбобларига хос бўлган салбий белги-сифатларни ўзида жамлаган муттаҳам шахснинг умумлашма сатирик об-

разини реалистик бўёқларда чизади, халқ оммасининг бу текинхўр гуруҳ вакилларига бўлган нафратини бадий нфода этади. Муқимийнинг антиклерикал мавзудаги сатиралари кенг меҳнаткашлар оммаси орасида катта шуқрат қозонди, кўп нусхаларда қўлдан-қўлга ўтди. Бу асарларга назиралар ёзилиши ҳам ана шундан дарак беради. Чимкентлик Султон Аҳмадхоннинг «Баччагар» радифли кучли сатираси шундай назиралардан биридир³.

Антиклерикал мотив Муқимийнинг бутун ижодида сингиб кетган. Шоирнинг лирик ғазалларидаги айрим байтларда ҳам дин арбоблари, шайхлар ҳамда зоҳидларни, айрим диний ақида—тушунчаларни қаттиқ қораланишини кўрамиз. Бу мавзунинг ҳатто шахсий-расмий ёзишма — мактубларида ҳам ишланиши шоирнинг унга қанчалик катта аҳамият берганлигини кўрсатади. Бу жиҳатдан Муқимийнинг Тошкентдан Нодим Намангонийга ёзган жавоб мактубидаги каттагина парча алоҳида диққатга сазовор.

Шахсий мактубларда замонанинг муҳим социал масалаларини кўтариш, жумладан, ижтимоий ҳаётдаги пллатларни фoš этиш адабиётимиз учун янги ҳодиса эмас. Алишер Навоийнинг Саид Ҳасан Ардашерга ёзган маснавий мактуби бунга яхши мисол бўла олади⁴. Нодим Намангонийга ёзилган шеърий мактубда Муқимий диний маросимлардан бири—рўза тўғрисидаги мулоҳазаларига шу қадар катта ўрин ажратадики, баъзан, мактуб ёзилишидан кузатилган асл мақсад шуларни баён этиш бўлса керак, деб ўйлашга асос бордек туюлади. Бунда биз фақат ҳажмнигина назарда тутмаётганимиз (ҳажман эса бу парча мактуб асосини ташкил этади) равшан.

Муқимий рўза ҳақида фикр юритар экан, ижобий момент сифатида шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўтмиш адабиётимизда (мас. Огаҳий, Мунис ва б.) бўлганидек, шахсий кечинмалар, жузъий мисоллар орқали эмас, балки бу диний анъанага бўлган ўз муносабатини умумий мантиқий ҳулосалар тарзида баён қилади — бу ҳол парчага ижтимоийлик характерини бахш этган.

³ Қаранг: ЎзФА Шарқшунослик институти, қўлёзмалар фонди, инв. № 328. Яна: А. Абдуғафуров, Ўзбек демократик адабиётида сатира, Тошкент, 1961, 204—206-бетлар.

⁴ Қаранг: А. Ҳайитметов, Навоий лирикаси, Тошкент, 1961, 270—290-бетлар.

Шоир ўткир таққослар, пишиқ иборалар, ўринли ўхшатишлар орқали рўзанинг умумга келтираётган зарарини ишонарли кўрсата олган. У рўза тутган кишиларнинг қийин аҳволларини, психологик кечирмаларини, ташқи қиёфасини ва хатти-ҳаракатларини, рўза ҳақидаги ўй-муносабатларини зўр маҳорат билан реалистик тасвирлайди: ...қийинчиликларга чидай олмаган баъзи кишилар рўзадан воз кечадилар; халқ иссиқ кунда рўза тутишдан кўра сув балосига дучор бўлишни афзал кўради; ташналикдан халқнинг «бағри кабоб», уларнинг «тиллари осилган», гаранг-лоҳас бўлиб қолган: агарда шундай иссиқда кетма-кет икки йил рўза келса (тутилса) кўп шаҳарларнинг «хароб» бўлиши табиий. Шундай жиддий ижтимоий мазмун шоир томонидан юксак бадийлик билан ниҳоятда жонли ва ҳаётий ифодаланади:

...Йўқ куюшдин бошқа гап, дўзах киби,
Тошкандлар тобишидин офтоб.

Рўза келгунча шул иссиғ кунда халқ
«Келса, — дерлар, — розимиз оби азоб!»

Тиллари чиққан, халойиқ ташна лаб,

Жумлаи мўмин юрак-бағри кабоб.

Рўза тутган бандалар дер «Алътаташ!»

Ичмагай ифторда ғайри аз яҳоб.

Баъзилар иссиғда бетоқат бўлуб,

Рўзадин андак қилишти интиҳоб!

«Ассалом!» ўрнига мардум кўрушиб

Бир-бирисига дегайлар: «Оҳ! Об!»

Хушлари келмас берурға, кўз юмуғ,

Гар ато қилса савол ўғил жавоб.

Халқ ақлидин адашгану гаранг,

Бошларида хуш йўқ, — мағзи хубоб!

Икки йил иссиғ ҳавода келсалар.

Қўрқаман кўп шаҳар бўлғай деб хароб.

Мактубдаги шу парча мисолида Муқимийнинг умуман дин ва диний ақида, расм-русумларга муносабатини аниқлаш мумкин. Шоир, бир томондан, диний маросимнинг «азоб» эканлигини кўриб, омма турмушини издан чиқараётганини танқидий позициядан реалистик акс эттирса, иккинчп томондан, рўзанинг реал салбий моҳиятидан умумий атенстик хулоса чиқара олмайди, унинг салбий-реакцион оқибатини кўрсатгани ҳолда рад этиш даражасига кўтарила олмайди. Ҳатто рўзани кучли танқид қилган шоирнинг ўзи уйдан воз кеча олмайди:

Рўзамап, диққатчилик, кам ҳафсалам,

Қолмадп қўлга қалам олмоққа тоб —
деб ёзади шу мактубида.

Бу факт Муқимий ижодида динни, диний маросимларни, реакция дин арбобларини танқид этиш маълум чекланганликдан ҳам холи эмаслиги, шоирнинг ўзи изчил атеист бўла олмаганлигини кўрсатиш жиҳатидан ҳам характерлидир. Уша давр пштимой онги даражаси билан изоҳланувчи бу маҳдудлик шоир ижодида антиклерикал теманинг чуқур ва реалистик ишланишига, «баччағар», «авлиё»ларнинг аёвсиз фош этилишига ва шу тариқа халқда уларга нисбатан нафратли муносабатни шакллантиришга халал етказа олмади.

ЮМОРИСТИК КУЛГИ

XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошидаги ўзбек демократик адабиётида сатирик йўналиш билан бир қаторда юморнинг ривожланишида ҳам Муқимийнинг хизматлари катта бўлди. Биз бунда юмористик асарларнинг шоир меросида салмоқли ўрин эгаллашини, улар таъсирида бу даврнинг бошқа ижодкорлари томонидан ҳам қатор юмористик асарлар яратилганлигини назарда тутамиз.

Муқимий бу соҳада ҳам классик адабиётимизнинг илғор анъаналарини давом эттирди, ривожлантирди, халқ оғзаки ижодидан кўп ва баракали таъсирланди. Шоир юморларида, Алишер Навоий, айниқса, Махмур ижодининг излари яққол кўринади.

Муқимийнинг юмористик асарларига хос бўлган умум хусусият сифатида шунини айтиш мумкинки, уларнинг моҳиятини қўпол қаҳқаҳа, бегараз хушчақчақлик, мазмунсиз мутоиба, кулги учун кулги белгиламайди. Аксинча, шоир қўлида кулги кўп ўринларда ҳаётдаги қолоқ, чириган, тараққиётга тўсиқ бўлиб турган ғовлар, шахслар онги ва табиатидаги ожизлик, нуқсонларни, хунук феъл-атвор ва ўринсиз хатти-ҳаракатларни қоралаш, танбеҳ бериш, «туртиб ўтиш» вазифаларини ҳам ўтайди, иллат ва камчиликларни енгил танқид этишда бир қурол вазифасини ҳам бажаради. Албатта, кулгининг объекти ва йўналиши, даражаси ва мақсади шоирнинг сатирик асарларидаги фош этувчи кулгидан жиддий фарқ қилади. Юмористик асарларда кулги ўз характери эътибори билан кескин майна этувчи, шарманда қилувчи, объектни узил-кесил рад этувчи заҳарханда эмас, автор «мени» ҳам қатъий терс позицияда турмайди —

унда илиқлик ва самимийлик, мулойимлик ва очиқ кўнгиллик сезилиб туради, баъзан эса яхши ният билан ачиниш ва ташвиш тортиш, шунингдек, ҳамдардлик оҳанглари эшитилади.

Шоирнинг «Девонамен» ва «Кўсамен» радибли цикл юморларида бу хусусиятлар, аynиқса, равшан кўриниб, уларда айрим жисмоний камчиликлардан холи бўлмаган шахслар устидан кулги қўзғатилади. Аммо, бу кулги узиб олувчи, заҳар аралаш шармисор этувчи кулги эмас — халқ оғзаки ижоди, жумладан, латифалари, ҳазил-мутоибалари руҳи уфуриб турган бу кулгида самимийлик, мулойимлик, беғараз қувноқлик олд ўринда туради. Бунда муаллифнинг хайрихоҳ позициясининг роли жуда катта.

Бу цикл асарларнинг барчаси юморга объект қилиб олинган шахсларнинг монологи тарзида ёзилган. Уларнинг юмористик моҳияти, қўзғатилаётган кулгининг беғаразли характери бу монологларнинг сатирада кучли эффект берувчи салбий объектни «ўзини гапиртириш», «ўз-ўзини фош эттириш» приёmidан тубдан фарқ этишида ҳам кўринади. Буларда ундай фош этиш йўқ — чунки юморист шоир объектларни салбий деб ҳисобламайди. Худди шундан бу юморларда кулги меъёри сақланади, характери мулойимлашади, ҳатто баъзан авторнинг хайрихоҳлиги устунлик ҳам қилади:

Қамбағал бир тўда гўдак ичра қолган кўсамен,
Рост хоҳиким гўмои қил, хоҳ ёлгон кўсамен,
Уйга овқоти учун ун-мун олиб бермоқчиман,
Бир тийин йўқ, дўстлар, ёнимда хайрон кўсамен,
— ...Эрта бирлаи бор жанозамга, хабар даркор эмас,
Ош емай ётган кечам, албатта, ўлгон кўсамен.
Хайр мардумда, Муқимий, кам қолиб тушмай чақа,
Най чалурға қолмоғон бир зарра дармон кўсамен.

Муқимийнинг бу каби юморларида оддий кишиларнинг қийин иқтисодий аҳволига ачиниш, кўпгина талантли кишиларни маънавий майиб этган, қайғули ҳаётга маҳкум қилган ўша жамият, ўша тузумдан норозилик мотивлари ҳам эшитилиб туради. Муқимий бир неча ўнлаб юмористик асарлар ёзган. Уларнинг мавзулари ранг-баранг бўлганидек, муаллифнинг кузатган мақсаднияти ҳам турлича, шунга кўра, улардаги кулги меъёри ва даражаси, характери ва йўналиши ҳам бир хил эмас. Бу ҳолат уларнинг ҳар бирини махсус таҳлил этиш, жум-

ладан, кулгининг юзага чиқиш механизмини конкрет кузатиш заруратини туғдиради. Бундай имкониятга эга эмаслигимиздан, шартли равишда айрим гуруҳларга бўлиб, баъзи мулоҳазаларимизни баён этиш билангина чекланамиз.

Россия составига ўтганидан кейин ўлканинг барча йирик шаҳарларида маданий ҳаёт бирмунча жонланиб кетди, ободончиликка, нисбатан аҳамият берила бошланди: янги типдаги иморатлар қурилди, тош йўллар ётқизилди, «янги шаҳар»лар пайдо бўла бошлади. Рус ҳаёти, фани ва маданиятининг айрим ютуқлари ўлкага кенгроқ тарқала бошлаган бир вақтда феодал қоқоқлиги, патриархал тузум маразлари даврининг илғор шоирлари кўзларига яққол ташлана борди, асрлар давомида кўникиб келинган ҳолатлар эндиликда, айниса, эриш кўрина бошлади.

Муқимийнинг бир қатор юморлари ана шундай янги-ча муносабатнинг самараси сифатида юзага келган. «Дар таърифи печ», «Араванг», «Ароба қурсин», «Лой» кабилар шулар жумласидан. Бу асарлар кириб келаётган янгиликларни халқ ҳаётига тезроқ татбиқ этилишида маълум роль ўйнаган, дейиш мумкин. Масалан, шоир кулги воситалари орқали рус печининг сандалдан афзаллигини, қулайлигини кўрсатади, шалдироқ, ноқулай аравани халқ латифалари руҳида танқид этиб, яна кулги билан «пружинали коляска»ни тарғиб қилади ва ҳоказо. «Ароба қурсин» радифли юмордаги мана бу байт шарқ бозорига хос бўлган кичик бир ҳаётий лавҳани жуда реал чизиб беради:

Қишлоқ бетамизи бир игна олса қўшиб
Танг растасига киргай аттор, ароба қурсин!

«Безгак», «Ёмон безгак» юморларида эса шоирнинг ўзи кўп маротаба оғриган касалликдан шикоят ўзига хос бир услубда жуда жонли ифодаланади. Бу асарларда аниқ эшитилиб турган ширин, қувноқ кулги шикоят мотивларига батамом бошқача руҳ беради, яъни асли ғамгин ва «жиддий» бўлган мавзу соф юмористик планда таҳлил этилади, енгил ва ҳатто шўх ўқилади:

Илоҳиким юзи бўлмай қозондин ҳам қаро безгак!
Тутиб рангимни қилди оздуруб чун қаҳрабо безгак...
Табу тобидин ўртаб жисм куйди, сабру тоқат ҳам,
Бу қандоқ дард, ёраб! Ман турай Хўқонда ё безгак!

Йўғон бир одами семизни тутсинким, бир оз озсун,
Тутар ман нотавонни тутмаса ҳам гўйиё безгак...

Юморларнинг биридан ўрин олган қуйидаги байт диққатга сазовор. Унда Москвадан таътил вақтида меҳмон бўлиб келган жияни Рўзимуҳаммаднинг ҳам безгакка мубтало бўлиб қолганлиги ҳақида шоир сўз юритади. Бу тарихий маълумот ҳам, асарнинг бошқа байтлари каби, ўқувчиларга юмористик руҳда етказилади:

Касалларни ичида, дўстлар, беҳад ёмон безгак,
Ёмон ҳам бўлмагай деб, бир балойи ногаҳон безгак!
...Демаским: — «Тутмайин, — қавму қариндошини

кўрмоққа—

Келибдур мунда Масковдин неча кун меҳмон» безгак.

«Дар мазаммати нскабтопар» юморида эса Муқимий безгак ва турли хил бошқа маразларни тарқатувчи ҳашарот—чивиндан нолиб, кулади. «Халққа озор» берувчи, минг-минглаб кишиларнинг ҳаётини хавф остида қолдирган касалликлар сабабчиси, «қўлларида найза билан қонингни ичувчи», «баччагар нскабтопар» шоир томонидан кўлги остига олинади.

Муқимий юморлари ичида от мавзуида бир неча асарлар бор. Аввало, шуни айтиш керакки, бу мавзу бизнинг адабиётимиз учун маълум маънода «традицион»дир. Гап шундаки, машҳур сатирик Махмур худди шу қирчанғи, ночор от мавзуида ажойиб бир юмор яратган. Ҳар икки шоир асарлари қлёсий текширилса, юморнинг объекти, баён қилиш усуллари ва тартибидagi изчиллик, кулгининг ўткирлиги ва мисрама-мисра тадрижий кучайтирилишидаги умумийлик, ҳатто кўнгина ўхшатиш, муболага, қочирим ва кесатиқларнинг монандлиги ва бошқа кўп жиҳатлардан катта яқинлик мавжудлигини қайд этиш мумкин.

Махмур асарида бўлганидек, Муқимийнинг «Ўлсун бу от» муҳаммасида, «Бу отингиз», «Ҳожи тилгрофчининг оти тўғрисида» ва бошқа юморларида халқимизнинг ўткир зеҳни, соф кулгиси, қувноқ табиатининг меваси бўлмиш аския, пайров, лоф, муболагаларнинг таъсири жуда катта.

Биз юқорида кўриб ўтган юморлардан фарқли ўлароқ, бу тур юморларда бирор «жиддий» мақсад-даъвонинг қўйилишини кўрмаймиз. Шунинг учун ҳам бу юморлардан катта ижтимоий мазмунни қидириш ўринсиз. Халқнинг кулгил эртаклари, лофлари руҳида ёзил-

ган бу асарларда гипербола ва литота, қочирим ва киноя, кесатик ва турли сўз ўйинлари воситасида ўқувчиларда «лоқайд» объект, «беозор» мавзу юзасидан соф хушчақчақ кулги қўзғатишгина асосий мақсад бўлган:

Урма бир қамчи, олур минг интиқом, ўлсун бу от!
Тишлабу тепиб ўтар умри мудом, ўлсун бу от!
Ҳеч кишига бўлмағай, чун ваҳший, ром, ўлсун бу от!
Таб йўқ афтини кўрмоққа, ҳаром ўлсун бу от!
Ҳайфдур ҳаргиз сугорманг—ташнаком ўлсун бу от!

Турфа қирчанғию, санғи, хираю бадкордур,
Фикри-зикри доимо андешаси озордур,
Шовқинидин эл миниб чиқсанг, агар, безордур,
Гар сафар қилсанг биров ҳамроҳликка зордур,
Шатта солғай йўлда ким қилса салом, ўлсун бу от!

Биринчи мисраларданоқ, ҳақоратдан, инкордан кўра эрка зарда, таъна ва ҳатто қандайдир илиқлик, яқинлик оҳанглари ҳукмрон бўлган радифданоқ бирданига яққол юзага чиққан шу шўх, қувноқ ва айтиш керакки, бегараз, самимий кулги бутун мухаммас бандларида изчил давом этади, ранг-баранг жиловланади. турли даражада товланиб, ўқувчиларга тўла-тўқис кўчади, кулдиради, яхши кайфият бахш этади. Муқимийнинг зўр юморист сифатидаги юксак бадий маҳорати, айниқса, шу мухаммасда равшан намоён бўлган. Кулгининг хушчақчақ руҳ олишида, бутун асар давомида ҳукмрон ўринга чиқишида фавқулодда таққос, кутилмаган ечимларнинг, «ғайри табиий» ҳукм ва мантиққа «зид» хулосаларнинг, халқ матал-мақолларидан, фразеологик бирикмаларидан усталик билан ўринли фойдаланишнинг, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига, инсонлар ва улар фаолиятига тегишли хислат ва белгилар, одат ва характерларнинг отга тақалишнинг ва бошқа шу каби бадий санъатларнинг хизмати ниҳоятда катта.

Муқимий юморлари ҳам, унинг лирикаси ва сатirik асарлари каби, катта муваффақият қозонган, халқ орасида тез тарқалган, ўқувчилар томонидан яхши кутиб олинган. Шоирнинг юмористик асарларига қатор тахмислар боғланиши, назиралар битилиши, умуман, Муқимий ижоди таъсирида XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида адабиётимизда юморнинг жонланиб кетиши фнкчимизга ишончли далил бўла олади.

Муҳаммад Аминхўжа Муқимийнинг ўзбек демократик адабиётининг ҳам ғоявий-мазмунан, ҳам бадий-шаклан бойиб, риовжланишига қўша олган катта ҳиссалари тўғрисида сўз борганида, унинг машҳур «Саёҳатномалар»ига алоҳида тўхташ заруратини туғилади. Гап шундаки, бу циклга кирувчи асарлар туб моҳияти билан кўп асрлик адабиётимиз тарихида янги ва айтиш керакки, жиддий ижобий ҳодиса бўлди.

Ҳажм жиҳатидан ҳам шоирнинг адабий меросидигина эмас, ҳатто бутун демократик адабиётда энг йирик асар бўлган «Саёҳатномалар» ўзининг қатор хусусиятлари билан текширувчи диққатини тортади. Биринчи хусусияти шундаки, ўтмишда мавжуд бўлган мемуар—тарихий характердаги прозаик саёҳатномалардан фарқли ўлароқ, Муқимий «Саёҳатномалар»и тўла маънодаги поэтик асардир. Тўғри бу асарда ҳам тарихий—мемуарлик моментлар (уларда маълум, белгиланган маршрут бўйича сафар хотиралари сўзланади, реал қишлоқларда реал тарихий шахслар билан учрашувлар, кўрган-кечирганларини ўз номидан баён этиш, айрим этнографик белгилар, бозор, дўконлар, шунингдек, табиат манзаралари тасвири ва ҳ.) мавжуд, аслида асар шулар асосига қурилади, бошқача айтганда, унинг саёҳатномалик характери тўла-тўқис сақланади. Аммо, шуниси муҳимки, Муқимий «Саёҳатномалар»и муаллифнинг тор-шахсий кечинмалари мажмуаси бўлиб қолмаган, объективизм позициясидан қилинган қуруқ баён ёки сафар ҳисоботи эмас. Аксинча реал борлиқ ижтимоий ҳаётнинг қатор муҳим проблемаларини кўтарувчи тўла қонлиқ бадий асардир.

«Саёҳатномалар»нинг мукаммал бадий асар эканлиги билан изоҳланувчи хусусияти шундаки, гарчи улар тўрт қисмдан («Қўқондан Шохмардонгача», «Қўқондан Фарғонагача», икки қисмли «Қўқондан Исфарагача») иборат бўлса-да, бир композицион яхлитликни ташкил этади. Бу қисмлар умумий қатъийлашган ички «қонуниятлар»га эга, уларни умумий ягона вазн, ягона шеърӣ тузилиш, ягона қофияланиш системаси бирлаштириб туради. Енгил, ўйноқ вазнда ёзилган бу асар тўрт мисрали бандлардан ташкил топган. Ҳар бир қисм бандлари умумий қофия билан ўзаро бирлашади, радиф

эса фақат бир қисм учун эмас, балки бутун асар — тўрттала қисм учун ягонадир.

Бутун асар давомида бандларни ўзаро бирлаштириб, улаб, уларга яхлитлик руҳини бахш этишда вазннинг умумийлиги қаторида ана шу ягона радифнинг ҳам хизмати каттадир. «Саёҳатномалар»нинг тўрттала қисми учун умумий хусусиятлардан яна бири бандларнинг ички тузилишидаги ягона принципда кўринади. Улардаги 61 банднинг ҳаммаси бир хил ички қофияланиш системасида битилган: банддаги биринчи уч мисра ўзаро қофияланади, тўртинчи бандни якунловчи мисра эса бу мисраларга шаклан қофиявий боғланмайди. Кейинги бандларда ҳам айнан шу такрорланади, аммо улардаги тўртинчи мисра эндиликда биринчи банддаги тўрттинчи мисра билан қофиядош бўлиб келади, ҳамма бандларда бир радиф такрорланиб келади. Демак, ҳар бир банд ўзи мустақил, айни замонда иккинчи ва шу қисмдаги бошқа бандлар билан қолипловчи тўртинчи мисра орқали, ягона радиф ва қофия воситасида мустаҳкам боғланган. Ҳар бир банднинг ички қофияланиш системасини ва бошқа бандлар билан боғланиш усулини қуйидаги шаклда ифодалаш мумкин: а, а, а, с; б, б, б, с; в, в, в, с **ва** ҳоказо. Бундан ташқари, айрим бандлар бандлараро умумий ягона радиф («экан»)дан ташқари ўз уч мисрада радиф билан ҳам келади. Масалан:

Шаҳр ичра тоқат тоқ ўлуб,
Дубора йўллар қоқ ўлуб,
Кўз Исфара муштоқ ўлуб,
Аввал чиқиш Яйфон экан.

Кўрниниб турибдики, «бўлуб» маъносидаги «ўлуб» сўзи бу бандда радифдир. Яна шуни айтиш керакки, «Саёҳатномалар»нинг тўрттала қисми учун ягона радиф қўлланган бўлса-да, улардаги бандлараро қофияланиш турличадир: «Қўқондан Шоҳимардонгача» қисмида «кажрафтор», «даркор», «бозор» каби, «Қўқондан Фарғонагача» қисмида «чанг», «жанг», «занг» каби, «Қўқондан Исфарагача» қисмининг бир бўлагиди яна «даркор», «таррор», «бозор» ва иккинчи бўлагиди «Яйфон», «деҳқон», «хушхон» каби оҳангдош сўзлар қисмлар учун умумий қофия вазифасида келган.

«Саёҳатномалар» бандларидаги ички қофияланиш системаси ҳақида гап борганида шуни айтиш керакки, бундай система адабиётимиз тажрибаси учун батамом

янгилик эмас. Ҳатто қадимий адабий ёдгорликларни ҳам жамлаган «Девону луғатит турк»даги айрим шеърини парчаларда (Мас.: «Баҳор тавсифи», қиш ва ёз мунозараларини, шунингдек, бўри ови ҳақидаги) тўртликларнинг худди шундай қофияланишини кўрамиз. Аҳмад Ясавийга нисбат берилувчи «Ҳикмат»ларда ҳам шунини кузатиш мумкин. Унинг ҳам кўпгина бандлари а, а, а, с; в, в, в, с; б, б, б, с шаклида қофияланади, барча тўртлик бандлар учун умумий қофия ва ягона радиф қўлланилади.

Муқимийнинг ўзининг қатор мураббаларида ҳам худди шу аҳволни кўрамиз. «Ёдимга туштин», «Эй чеҳраси тобоним», «Кўрдим юзингни» каби мураббалари худди «Саёҳатномалар» бандлари каби қофияланган ва ҳоказо. Демак, бандларнинг ички қофияланиши ва бандлараро ягона қофия, радиф билан боғланишлик жиҳатидангина «Саёҳатномалар»ни адабиётимизда янги жанр сифатида баҳолаш тўғри эмас.

Муқимийнинг «Саёҳатномалар» циклидаги барча қисмларнинг қатъий равишда бир вазн, бир услубда, бир йўналиш, бир руҳда, бир радиф ва бандларнинг ички тузилишидаги бир қофияланиш системасида яратилишидан шундай хулосага келиш мумкинки, шоир уларга мустақил асарлар деб эмас, балки бир яхлит, ягона асарнинг турли бўлаклари сифатида қараган. Бу момент яна шу жиҳатдан ҳам алоҳида эътиборга лойиқки, «Саёҳатномалар»ни ташкил этувчи қисмлар, бизнингча, бир дафъада ёзилган эмас, аксинча турли йилларда яратилган.

Муқимийнинг турли сабабларга кўра Фарғона водиси бўйлаб кўплаб сафарлар уюштирганлиги маълум. Ана шу сафарлар давомида шоир халқ турмуши билан, деҳқонлар меҳнати ва моддий аҳволи билан, қишлоқлар ҳаёти билан бевосита тўқнашади, яқиндан танишади, шахслар билан суҳбатлар қуради. «Саёҳатномалар» ана шу ҳаётни ўрганишнинг бадийи ифодасидир. Турли даврларда, турли кайфият ва зарурат билан ўтказилган бу сафарлар шоирда турлича таассурот қолдиради, турлича ёндошувларни шакллантиради. Шунга қарамасдан унинг бутун қисмлари мобайнида гоёвий-бадийи бирлик ва яхлитликнинг сақланиши шоирнинг катта маҳоратини кўрсатади. «Саёҳатномалар»нинг ёзилган йиллари тўғрисида аниқ маълумотлар манбаларда учрамайди.

Айрим тадқиқотчилар 1892 йилдан олдин ёзилган,

деб ҳисоблайдилар ва далил сифатида Ҳиндистонга Фурқат билан ҳамроҳликда сафар қилган шоир Тажаллийнинг Муқимий «Саёҳатномалари»га назира ёзганлигини айтадилар. Муқимий «Саёҳатномалар»ининг айрим қисмлари чиндан ҳам 1892 йилдан олдин ёзилган бўлиши мумкин. Аммо бунда шуни унутмаслик керакки, Тажаллийнинг Фурқат билан Ҳиндистон сафарига отланиш йили (1892) худди шу йилда ўз назирасини ёзганлигини асло билдирмайди. У ўз «Саёҳатнома»ларини кейинчалик ёзган бўлиши ҳам мумкин. Муқимийнинг Тошкентга бир неча сафар қилганлиги маълум. Аммо, шоир ижодида бу сафар таассуротлари махсус асарларда ўз ифодасини топмаган. Бизнингча, махсус «Саёҳатномалар» яратиш ғояси Муқимийда 90 йилларнинг иккинчи ярмида — Фарғона водиси бўйлаб (шоирнинг соғлиги тақозосига кўра) интенсив саёҳатлари даврида шаклланган. Шоир таржимаи ҳолидан маълумки, табибларнинг кўрсатмасига биноан бу даврда Муқимий деярлик ҳар йили турли маршрутлар бўйича саёҳатларга чиққан. Шоирнинг ўзи ҳам бу ҳақда айрим маълумотлар ёзиб қолдирган.

«...Беш-олти ой бўладурким, бетоб эрдим, — деб ёзди Муқимий 1899 йил июнда жиянига ёзган мактубида. ...Ҳануз ҳам дуруст беморлиғ асари баданлардин тоза дафъ бўлғони йўқ. Ҳукамолар саёҳат қилмоққа буюруб эрдилар. «Тоғлар ичинда, хушхаво сойларда бир андак вақт юрсангиз!» деганларининг бонисидин Исфара деган тоғ ичинда бир мавзу бўлур эрди — ниҳоятда хушфайз, баҳаво жой... Ул музофотларда беш-олти ҳафта туриб келдим».

Икки қисмдан иборат бўлган Исфара саёҳати таассуротларидан бири худди шу «беш-олти ҳафта» давомида ёзилган бўлиши эҳтимол. Шу муносабат билан айтиш керакки, Исфара саёҳати натижасида Муқимий икки «Саёҳатнома» ёзган. Улар икки мустақил саёҳатнинг таассуротлари сифатида майдонга келган. Чунки, биринчидан, бандлар турлича қофияланади ва иккинчидан, саёҳат тартиби турлича маршрут бўйича баён этилади ва учинчидан, айрим қишлоқлар (мас. Яйфон) ҳақида ҳар икки бўлакда мустақил, фарқли бандлар битилади.

Айтилганлардан хулоса ясаб қуйидагиларни таъкидлаш мумкин: Муқимийнинг «Саёҳатномалар»и турли са-

фарларнинг меваси сифатида турли йилларда ёзилган; шунга қарамасдан бир бутун цикл яратиш мақсадида шоир уларни бир услуб, бир руҳ, бир вазн, бир радиф, бандларнинг бир хил ички тузилиши ва бандлараро қофияланишида ёзганки, оқибат натижада турли қисмлардан ташкил топган ягона, композицион яхлит бир асар — «Саёҳатномалар» майдонга келган.

Муқимийнинг «Саёҳатномалар»и демократик адабиётда катта ижобий ҳодиса бўлди, уни ғоявий ва шаклан бойитди, бадий ижоднинг янги мавзу, янги қирраларини очди. Бошқа ижодкорлар томонидан бир қатор саёҳатномаларнинг яратилишига, назираларнинг ёзилишига туртки бўлди. Аммо бу ўринда биз шу муносабат билан баъзи илмий ишларда чалкаш, хато фикрлар ҳам баён этилганини кўрсатиб ўтмоқчимиз. Бундай фикрлар, аввало, Муқимийнинг шу асари руҳида, вазнида, бандларнинг тузилиши тартибида, ўша радифда, қисқаси, ҳар томонлама монанд шаклда ёзилган ҳар бир асарни «Саёҳатномалар» сифатида баҳоланишида кўринади. Аслида эса бундай эмас. Масалан, Завқий меросида «Сув жанжали» ва «Обид мингбоши ҳақида ҳажв» номлари билан эълон этилган икки асар мавжуд. Бу асарлар бутун формал-бадий томонлари билан Муқимий «Саёҳатномалар»ини эслатади. Ҳар икки асарнинг бошланғич бандлари билан танишишнинг ўзиёқ бу даъвони исботлайди:

Олдим қўлимга хомани,
Ёздим ажойиб номани,
Тингланг қизиқ ҳангомани,
Жанжоли то алҳол экан⁵.

Ҳайҳот, эшитсангиз улус,
Обид деган Қайнар бўлус,
Мансаб эссиз, ҳайфи жулус,
Бадлафзу бадгуфтор экан!⁶

Ана шу формал-бадий ўхшашлик асосида баъзи тадқиқотчилар шу асарларни назарда тутиб Завқий ҳам «Саёҳатномалар» ёзган, деб нотўғри хулосаларга келганлар. Аслида, Завқийнинг бу асарлари бош мавзуи,

⁵ Завқий, Танланган асарлар, Тошкент, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1958, 19-бет.

⁶ Ўша асар, 48-бет.

кўтарган масалалари, ғоявий йўналишига кўра саёҳат таассуротларига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Булар воқебанд соф сатирик асарлардир (Бу фактдан чиқадиган қўшимча хулоса шуки, Муқимий асарининг етук бадий-формал томонлари бошқа ижодкорларга, жумладан, Завқий ижодига умуман ижобий таъсир кўрсатган. «Саёҳатномалар» шакли, масалан, Завқий томонидан сатирик руҳдаги асарлар учун ҳам мувофиқ, деб топилган. Чиндан ҳам, юқорида, биринчи бандлари келтирилган сатиралар Завқий ижодидагина эмас, балки бутун демократик адабиётдаги сатирик йўналишда ҳам кучли, таъсирчан, қатъий фош этиш руҳига эга асарлардир). Ва, аксинча, бу давр ўзбек адабиётида яратилган барча «Саёҳатномалар» Муқимий «Саёҳатномалар»и вазни, шакли, руҳида яратилди, деган фикр ҳам жиддий таҳрирга муҳтож. Гап шундаки, бу даврда мазмунан сафар-саёҳат таассуротларининг баёнидан иборат бўлган бир қатор шеърӣ асарлар Муқимий асарига ташқи жиҳатдан ҳеч бир ўхшамайдиган шаклларда, масалан, поэзиямизнинг мухаммас ва ғазал шаклларида яратилди. Муқимийнинг яқин дўсти, ҳаммаслаги Нодим ижодида худди шуларни кўрамиз. Нодимнинг «ғалати» радифли катта мухаммасининг ўн икки бандининг ҳар бирида Боборусто, Косон, Тўрақўрғон, Марғилон, Сим (Фарғона), Андижон ва бошқа жойларга қилинган саёҳат таассуротлари баён этилади, табиат манзаралари чизилади, кишилари, яшаш шароитлари тасвирланади. Қуйида ана шу мухаммасдан бир бандини мисол тариқасида келтирамыз:

Тўрақўрғон ери хушнашъа эрур, пасту баланд,
Аксари халқи закитаъб, муҳаббат пайванд,
Сой ила «Мадрасаи қози» халойиққа писанд,
Чарх бўйнига шипи арки солур эрди каманд,
Чўғз вайронаси энди — ҳама вайрон ғалати⁷.

Нодимнинг Наманган-Қўқон-Самарқанд-Тошкент-Қўқон-Наманганга 1899 йилда қилган саёҳати натижасида ёзилган «Саёҳатнома»си эса⁸ ҳажман катта бўлсада (60 байтдан ортиқ) ғазал формасидадир.

Демак, қисқаси, бу даврда Муқимий «саёҳатнома»лари руҳида (ўша вазн, радиф, бандлар тузилиши ва қо-

⁷ Нодим Намангоний, Танланган шеърлар, Тошкент, УзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1964, 17-бет.

⁸ Қаранг: Уша асар, 81—86-бетлар.

фияланиши ва б.) ёзилган барча асарлар мазмунан саёҳатнома бўлмаганидек, барча саёҳатномалар ҳам, ўз навбатида, Муқимий асарлари шаклида яратилган эмас. Биз юқорида келтирган мисоллар бунга яққол далилдир.

* *

*

Муқимий «Саёҳатномалар»и, айтилганидек, сафар таассуротларини бефарқ, қуруқ, ҳиссиз баён этувчи ҳисобот эмас. У даврнинг илгор фарзандининг она юрт ҳақидаги, унинг кишилари, табиати тўғрисидаги йирик шеърӣй полотнодир; у меҳнатсевар халқимизнинг яшаш шароитларини, оғир иқтисодий аҳволини, тузумдаги ҳукмрон адолатсизликни, юқори синфларнинг зўравонлик фаолиятларини, қишлоқларнинг аянчли, вайрон ҳолатини реалистик бўёқларда бадий тасвирловчи адабий ҳужжатлардир. «Саёҳатномалар»ни яхлитлигича лиро-эпик турга киритиш бирёқламалик бўлганидек, уни бутунисича сатирик асар, деб ҳам бўлмайди. Унда мураккаб даврнинг, зиддиятли ҳаёт ва тарихий шароитнинг аниқ излари бор.

Саёҳат таассуротлари баёни шакли шоирга турли ижтимоӣй мавзуларни «кутилмаган» ўринларда ранг-баранг қирраларда кўтариш, қатор муҳим масалалар юзасидан ўз ҳис-туйғуларини, баҳо-ёндашувларини «йўл-йўлакай» ифодалайвериш, лирик тасвир ортидан «силлиққина» сатирик таҳлилни «улаб» юбориш, этно-график-жуғрофӣй белгилар баёнидан умумлашма социал хулосаларга «бирданига» ўтиш, ўлка табиатини мадҳ этишни зулмкор амалдорларни фош этиш билан қўшиб юбориш, ва энг муҳими, буларнинг ҳаммасини бир композицион яхлитликка келтириш имкониятларини берган.

«Саёҳатномалар»да ягона сюжет линияси йўқ, унда тўқима бадий образ-персонажлар учрамайди. Бу — жанрнинг хусусиятлари билан тўла изоҳланарли ҳол. Бутун асар давомида изчил ҳаракат этувчи баёнчи образи — автор образининг фавқулодда катта аҳамияти худди шу билан белгиланади. Ҳамма воқеа-ҳодисалар, баҳо-муносабатлар шу образ орқали баён этилади. Автор образи эса асар мазмунига, тасвир ранго-ранглиги-

га тўла мувофиқ ҳолда жуда мураккаб бўлиб, турли қиёфаларда гавдаланади. «Саёҳатномалар»нинг бандларини бирин-кетин ўқир эканмиз, биз автор образида намоён бўлувчи юксак фазилатли инсон, ватанпарвар гражданин Муқимий билан; нозик лирик Муқимий билан; бешафқат сатирик ва қувноқ юморист Муқимий билан; ростгўй, халқчил, адолатсевар Муқимий билан галма-галдан ва жамланган ҳолда учраша борамиз. У яхшиликни маъқуллайди, гўзалликни мадҳ этади, камчиликлар устидан кулади, танбеҳ беради, ёвузликни танқид қилади, иллатлар ва қабойиҳни сатирик найза остига олади, шармандасини чиқаради.

Автор образининг бош фазилати, аввало, унинг оддий халқ вакили эканлигида кўринади: у воқеа-ҳодисаларни, кўрган-кечирганларини, шахслар фаолияти ва феъл-атворини, ижтимоий ҳаёт ва ундаги жорий тартиб-қоидаларни халқ манфаатлари позициясидан баҳолайди, меҳнаткаш омма дунёқараши нуқтаи назардан тасвирлайди. Худди шунинг учун ҳам «Саёҳатномалар» лоқайд кузатувчи — сайёҳнинг тор шахсий кечинмалари йиғиндиси бўлиб қолмаган, аксинча, чуқур ғоявийлик ва ижтимоийлик, халқчиллик касб этган.

Автор образининг ўша даврда ҳуқуқсиз, таланган оддий халқ вакили сифат асарда ҳаракат этиши унинг ижтимоий мавқеи ва руҳий кайфиятини ҳам белгилаган. У ўзини жуда сиқилган, даврдан, тузумдан эзилган, ғам-ғуссалар остида қолган сезади, у замонадан, мавжуд аҳволдан норози, уни қандайдир дард-алам, ташвиш доимо босиб туради. Бу мотив бутун асар мазмунига сингиб кетган:

Фарёдим, гардуни дун,
Айлар юрак-бағримни хун,
Кўрдик, бир аҳли фунун,
Чарх анга кажрафтор экан.

...Афлок кажрафтор учун,
Ҳар дам кўнгул афгор учун,
Хўқанд тангу тор учун,
Сахро чиқиш даркор экан.

Аммо бу реал борлиқдан юз ўгирган, ҳаётнинг роҳату ташвишларидан қўл силтаб, таркидунёчиликка берилган шахснинг пассив нола-фигони эмас.

Шоир мисралари заминида замона, тузумга нисбатан протест ётади. Шунинг билан биргаликда автор об-

рази ҳаётни, борлиқни нигилистларча инкор этмайди, аксинча, у ҳаётсевар, у она юрт шайдоси. Ўлканинг табиий гўзалликларининг «Саёҳатномалар»да мадҳ этилишини оддий тасодиф деб бўлмайди. Фаргона водисининг хушманзаралари, меҳнаткаш деҳқон қўли билан яратилган боғу гулзорлари, соя-салқин анҳору «ўйнаб» оқувчи сувлари, қир-далалари автор образи томонидан чуқур лиризм билан тасвирланади. Бундай бандларда ватанпарварлик ва гражданлик туйғулари, ўлкага муҳаббат ва мағрурланиш ҳислари аниқ сезилиб туради:

Аммо назарда Рошндон,
Фирдавс боғидин нишон,
Ўйнаб оқар оби равон,
Саҳни гулу гулзор экан.

...Водил мақоми дилфизо,
Кўчаларидур дилкушо,
Анҳорида оби сафо,
Себарга, обишор экан,

...Анҳору сою жўлари,
Ўйнаб кслодур сувлари,
Ширинки зардолулари,
Қанду асал бекор экан.

«Саёҳатномалар»нинг турли қисмларидан ўлка табиатининг гўзалликларини мадҳ этувчи бандларни яна келтириш мумкин. Лекин асарнинг етакчи йўналиши бу эмас. Асарда бундай лирик тасвир танқидий муносабат, сатирик таҳлил билан алмашилиб, чатишиб келади, аниқроғи, кўпинча танқидий-сатирик тасвирга ўрин беради. Гап шундаки, Муқимий шундай гўзал, хушманзара табиат билан ижтимоий ҳаёт ўртасида уйғунлик йўқлигини ўз кўзи билан кўради, бу реал ҳолатни кескин ифодалай олади. Натижада «Саёҳатномалар» бандларида ҳаётсеварлик ва... ҳаётнинг танқиди, инкори, лиризм ва сатирик муносабат бирикиб кетади, ёнма-ён келади.

Буни қандай талқин этиш керак? Автор образи ўз ўзини инкор этаётгани ёки икки айрим-айрим бўлакларга парчаланаётгани йўқми? Асло! Аксинча, чуқур мантикий изчиллик мавжуд. Чунки, чин ҳаётсеварлик, ватанпарварлик тасдиқи яхшилик, гўзаллик мадҳи улар зиддининг — бузуқ, нурсиз ҳаёт ва ёвузликнинг инкорини талаб этади, иллатларни рўй-рост кўрсатишга, фош қилишга ундайди. Эндиликда автор образи жиддийла-

шади, баёнида дард-қайғу қуюқлашади, оҳангидан ғазаб-нафрат эшитилади, ҳатто, лексикаси ўзгаради, гўё лирик Муқимийни сатирик Муқимий алмаштиради, у олд ўринга чиқади. Чиндан ҳам, худди шундай. Келтирилган бандлар билан мана бу бандларни солиштиринг:

Кун тобишида бу сафар,
Йўллар сақардан ҳам батар,
Тоғ ичра раҳзап баччағар,
Кўп элни қақшатгон экан.

Кетгунча йўллар хорлар,
Йўл захмидин озорлар,
Кўкка етар куҳсорлар,
Ҳайҳот! Хористон экан!

Қир пастида шўртанг ариғ,
Бир тўп йигит ўргай тариғ,
Тўнсиз, ялонғоч, ҳай дариг!
Бечора, оч деҳқон экан!

Ўлканинг табиий гўзалликлари ва «қанду асалдан» ортиқ меваларини мадҳ этган шоир, айни замонда, ижтимоий ҳаётнинг ўша тузумнинг негатив томонларига назар ташлайди, «кўп элни қақшатиб» талон-торож этувчи «баччағар» ўғри-қароқчиларнинг эркин ҳаракат этишини кўрсатади, қишлоқ меҳнаткашларининг оғир аҳволидан реалистик лавҳа чизади: ўқувчи кўзи олдида тариғ ўраётган, меҳнатда куйиб, ҳолдан тойган деҳқон йигитларининг жонли қиёфаларини гавдалантиради. Бу қишлоқ меҳнаткашларининг ижтимоий мавқеларини фақат «тўнсиз, ялонғоч бечора, оч» каби жиддий маъноларни ифодаловчи сўзларгина ҳаққоний тасвирлай олади...

Худди шу ўринда Муқимий танлаган радифнинг бир семантик хусусияти тўғрисида сўзлаш зарурати бор. Радиф сифатида ҳар бандда такрорланувчи «экан» сўзи бандларга (асарга) мавҳумлик, ноаниқлик, бўлиш-сизлик оҳангини бермайди, балки, аксинча, аниқ ўтган замон шаклидаги бу сўз асап характерига тўла мувофиқ ҳолда таассуротлар баёнини конкретлаштиради, қатъийлаштиради. Дарвоқе, келтирилган бандлардаги «Кўп элни қақшатган экан!», «Ҳайҳот! Хористон экан!» ёки «Бечора, оч деҳқон экан!» каби қолипловчи мисралар қандайдир эртақ оҳангида эмас, балки, қатъий баҳо, кескин ҳукм оҳангида жаранглайди.

Радифли мисра ўз моҳиятига кўра якунловчи, хулосаловчи бўлганлигидан бундай оҳанг банднинг ҳамма мисраларига ёйилади, уларни ҳам қамраб олади. Оқибат натижада бандлар қисқа-қисқа характеристикалар, қатъий хулосалар даражасига кўтарилади. Чиндан ҳам, «Саёҳатномалар»даги жуда кўп бандлар қишлоқ бойлари, амалдорларининг жирканч кирдикорларини, зулмкорлик фаолиятларини, ғайрининсоний табиатларини лўнда мисраларда баён этувчи аниқ сатирик характеристикалар шаклида ёзилган. Уларда сатирик баҳони сустлаштирувчи бирор ортиқча деталь, ҳатто бирор ноўрин сўз ҳам учрамайди:

«Мингбошилиқ кимнинг иши?» —

Десам, деди: «Бедониши,
Бир қўштегирмонлик киши.
Хўжа Исо». Бадкор экан!

Мағрур, хасису бешу кам,
Хар гапда юз ичгай қасам,
Такжой олур моҳовланам,
Ҳожи ўзи мурдор экан!

Бу мисолларданоқ кўриниб турибдики, «Саёҳатномалар»да ҳам Муқимий ўзининг юксак сатирик маҳоратини намоён этган. Шоир ҳоким синф вакиллариининг ўзига хос белгиларини — солимлик, ҳийлакорлик, хасислик, мунофиқлик, очкўзликни жуда ишонарли кўрсата олган. Натижада ўқувчи бу ярамас амалдорларни автор образи билан бир позицияда туриб «кўради», автор образи билан биргаликда улар устидан ўз ҳукмини шакллантиради:

Мингбошини сўфинамо,
Тасбиҳу бўйнида рило,
Чўқиб кочар зоғу ало,
Бир доғули айёр экан.

Хайру саҳо ваҳҳида кар,
Бир пулни юз ердан туғар,
Келса гадои, ногоҳ агар,
Бир нон чиқиш душвор экан.

Муқимийнинг мисралари солда, тўшунарли, халқчил, улар жуда равон ўқилади. У бир томондан киноя, кесатик, халқ ибораларини сўз ўйинларидан моҳирлик билан фойдаланса, иккинчи томондан, баъзан ҳеч қандай пардоз-пиқобсиз, очиқдан-очиқ бир «холис» кузатувчи сифа-

тида ҳаётий фактларни баён этиш приёмини қўллайди. Бундай пайтларда шоир мисралари худди исбот талаб этмайдиган мутлақ ҳақиқатнинг баёни руҳини олади, шундайлигича қабул этилади. Масалан, қишлоқдаги барча мансабларни эгаллаб олган амалдорнинг золимлиги, «озор» бериши, «юрт»нинг эса «норози»лиги каби катта ижтимоий мазмун қуйидаги бандда тўғридан-тўғри яхлит ва дангал ифодаланган:

«Унда бўлус Ғози» — деди.

«Ҳам муфти, ҳам қози» — деди.

«Юрт барча норози» — деди.

Қилғон иши озор экан!

Қишлоқ амалдорларини фош этувчи бу каби бандлар қаторида «Саёҳатномалар»да ўқувчи «қўруқ савлат» мингбошилар «бадбўруш бойваччалар»нинг нафратли тасвирини кўради. Қўқнорихўр, «кўзини очолмас» даражадаги бадкайф воизлар, «қилмишлари пайранг», «етим ҳақини балик гўштидек ҳалол» кўрувчи ифлос шахслар, «инсофи йўқ таррор» — ўғри баққоллар билан учрашади, «ер ости зиндонига» айланган қишлоқлар ҳолига ачинади. Бундай муносабатнинг шаклланиб қатъийлашувидан автор образининг, унинг ҳаққоний ва ҳалқчил овозининг ҳал қилувчи роли бор.

Реал қоронғу ҳаёт ҳақиқатлари билан юзма-юз тўқнашган, вайрон қишлоқларни, оч-яланғоч деҳқонлар турмушини зийраклик билан кузатган, золим амалдорларнинг кирдикорларига гувоҳ бўлган шоир фактларни беғараз кайд этиш билан чекланмайди. У бундай ҳолатга чин кўнгилдан ачинади, бағри эзилиб куйинади, «маъюс, дили хаста, мажруҳу яра» бўлганлигини очиқ айтиди, замонасига ғазаб-нафрат биллиради. Демократ шоирнинг бу асаридаги катта гоаявий муваффақиятларидан бири — унинг жузъий фактлардан жиддий ижтимоий хулосаларга кела олганлигида ҳам кўринади:

... Дунё қурулғон дор экан!

Ҳалқчил, ватанпарвар, ҳаётсевар шоирнинг чуқур афсус билан қилган бу хулосаси ўша золим замон, адолатсиз тузум устидан чиқарган ҳукми эди. Бу ҳукм эса «Саёҳатномалар»нинг гоаявий-бадиий юксак битилган ҳамма бандлари давомида турли аспектларда, жонли, ҳаётий лавҳаларда «тайёрланади», асосланади, далилланади.

Муҳаммад Аминхўжа Муқимийнинг кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихи олдидаги хизматлари бениҳоя катта. У ҳар бир йирик адиб каби, ўтмиш адабиётимизнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди ва аynи замонда чин маънода новатор шоир сифатида фаолият кўрсатди. Шоир қолдирган катта мероснинг асос кўпчилигини ташкил этувчи энг яхши лирик асарларида, ўткир сатиралари ва қувноқ юморларида халқчил мазмунни халқчил услубда юксак ғоявийлик ва бадиий етуклик билан санъаткорона таҳлил этди, даврининг илғор ғоя-идеалларини тарғиб қилди.

Муқимийнинг ижодий мероси Зокиржон Фурқат ва Убайдулла Завкий асарлари билан биргаликда ўзбек демократик адабиётининг мағзини ташкил этди, унинг замонавийлиги, актуаллигини таъмин қилди, меҳнаткаш халқ ўртасидаги катта обрў-эътиборини белгилади.

Ўзбек адабиётининг классиклари қаторидан ҳақли ўрин олган Муқимийнинг ижоди давр адабиётининг бойиб ривожланишида, кейинчалик эса, янги, социалистик ўзбек совет адабиётининг шаклланишида катта ижобий роль ўйнади.

МУНДАРИЖА

Кирриш	3
Устозлардан баҳра олиб	6
Ижтимоий-сиёсий сатира	12
Муқимийнинг Гобсеки. «Баччагар» «авлиё»лар	36
Юмористик кулги	49
Муқимий «Саёҳатномалар»и	54

Абдуғафуров А.

Муқимий сатираси. Т., «Фан», 1976.

67 б.

Муқимий, Мухаммад Аминулла, унинг ҳақида.

Абдуғафуров А. Сатира Муқими.

8Ў31

На узбекском языке

Абдурашид Абдуғафуров

САТИРА МУҚИМИ

*Ўзбекистон ССР Фанлар академияси
илмий-оммабоп китоблар таҳрир ҳайъати
томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир **С. Раззоқова**
Техмуҳаррир **В. Тарахович**
Корректор **О. Абдуллаева**

Р08279. Теринга берилди 12/III-76 й. Боснига рухсат этилди 25/III-76 й. Формати 84×108^{1/32}. Басмаҳона қоғози № 1. Босма л. 3,57. Қоғоз л. 1,06^{1/2}. Ҳисоб-нашриёт л. 3,3. Нашриёт № 1788. Тиражи 10000. Баҳоси 11 т. Заказ № 71.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг басмаҳонаси, М. Горький проспекти, 79.
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.